

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ XXVII/1-2.

ЈЕКАВСКЕ ОАЗЕ У ЗАПАДНОЈ ХЕРЦЕГОВИНИ

I

На старијим картама штокавског дијалекта западна Херцеговина, тј. оно подручје које се налази западно од ријеке Неретве, даје се као јединствено икавско говорно подручје. Тако у Дијалектолошкој карти српскога језика¹ проф. Белић подвлачи границу између икавских и јекавских говора у Херцеговини по току ријеке Неретве: „источна њена граница (тј. јекавске херцеговачке територије, А. II.) на крајњем југу полазећи од ушћа ријеке Неретве, иде њеним током све до мјеста гдје она прима Трстеницу, одатле иде Трстеницом до мјестаца Брзани (на карти стоји исправно Брђани, А. II.). На подручју које је омеђено Неретвом на истоку, а линијом Кључ—Ливно—Сињ—Омиш на западу православци су јекавци, остали икавци“ (стр. 46).

У СНЕ, под „штокавски дијалекат“, проф. Белић такође говори о икавском подручју западно од Неретве. То је најмлађи говорни тип чији је представник Миласов мостарски икавски говор (карактеристичне особине: *ишї*; *браћа*, *лишће*, *цвиће*; изједначени су 3, 6. и 7. п. множине, има четвороакцентску систему, *ч* и *и* се једначе са *ћ* и *ђ*; постоји фонема *х*, има нови с јотовање у примјерима типа *паци*, *буџра*, палатални сонант *љ* једначи се са *ј*). Граница овога говора иде Неретвом. Неретва одваја јекавштину од икавштине (књ. IV, 1076).

Милан Решетар у раду: *Der štokavische Dialekt* исто тако констатује да граница између икавске и јекавске територије у Херцеговини иде ријеком Неретвом од њеног ушћа скоро до Коњица (в. карту уз текст), а конфесионалне разлике одражавају се и у говору. Ево шта Решетар каже о томе: *Sehr wichtig ist ferner die Aussprache des ě deswegen, weil sie in einem grossen Teile des štokavischen Gebietes zum sicheren*

¹ А. Белић: Дијалектолошка карта српскога језика (на руском), Петроград 1906.

² М. Rešetar: *Der štokavische Dialekt*, Wien 1907.

konfessionellen Merkmale geworden ist: in Mittel- und Norddalmatien, im nordwestlichen Teile Bosniens und der Hercegovine... ist die ikavische Aussprache das Hauptmerkmal, wodurch sich der Katholike und Mohammedaner von dem jekavisch oder ekavisch sprechenden Orthodoxen unterscheidet...“ (стр. 60—61). Дакле, и ту је босанска ситуација уопштена и за Херцеговину.

Мада ријекe не морају бити, а често и нису оштро изражене дијалекатске границе, у нашем случају Неретва је добрим дијелом природна граница између херцеговачких јекаваца и икаваца. Кажем добрим дијелом због тога што и са лијеве и са десне њене стране има оаза које по основној својој говорној карактеристици — замјени *ћ* — припадају говорима који се налазе са друге стране Неретве. Тако, источно од Неретве имамо и икаваца. Истина, не више чистих икаваца, али је доскора и ту преовладавао управо икавски говор (рецимо на Буни, јужно од Мостара). Западно од Неретве, опет, има још увијек чистих јекаваца, постоје и читава села у којима се говори искључиво јекавски. О говору тих села, тих јекавских оаза у западној Херцеговини, биће ријечи у овоме раду.

На постојање јекавских оаза у западној Херцеговини ја сам указао у првом свом дијалектолошком раду: *Говор села Буне*³. Ту читамо да „нису сви католици и муслимани“^{3а} западно од Неретве икавци“ јер има и на том подручју „села са јекавским говором“, и ту се мислило на јекавце Муслимане који живе у неким селима у непосредној близини ријеке Неретве. Ја до тада нисам био у западној Херцеговини нити сам знао да јекавских села има и нешто дубље у том дијелу Херцеговине, а све оно што је до тада било познато о говорима тога подручја говорило је да је у питању компактно икавско говорно подручје⁴. Али, управо у то вријеме проф. Т. Канаџ објавио је два рада о „траварима“ западне

³ А. Пецо: *Говор села Буне*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад 1957.

^{3а} У овом раду назив *Муслиман* пише се великим словом јер је у питању „посебна етничка група“ (в. А. Пуриватра: *Националност и „опредјељење“*, Одјек, Сарајево 1-Х-1964).

⁴ Истина, у Гласнику Земаљског музеја, историја и фолклор, н. с. X, Сарајево 1955, Цв. Поповић и З. Марковић објавили су краћи прилог у коме се говори о „балијама“ Јасенице и Грацке. Аутори тога рада дали су и неке јекавске облике, за називе разне одјеће и сл. У приказу тога рада (Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XI, 1960, 251—252) ја сам посумњао у јекавизам Грацке. На ту сумњу ме навела и чињеница што сам у том раду нашао и таквих особина које нису типичне за говор Муслимана ових села. Као што се из овога рада види, јекавизам села је неоспоран.

Херцеговине⁵ у којима је указао на њихов јекавски говор. Подстакнут овим радовима проф. Канаета и сâм сам се почео интересовати за те јекавце и установио сам да њихов број у западној Херцеговини није тако мали. У мом раду о централнохерцеговачком говору⁶ констатује се да том говорном типу припадају „и сва јекавска мјеста западно од Неретве; то су углавном православна села (Слипчићи, Баћевићи, Раштани, Рашка Гора, затим Габела; као и муслимани Јасенице код Чапљине и Грацке код Љубушкога“⁷. Даље од ове констатације у томе раду ја нисам ишао. Тада ми говор тих села није био у потпуности ни познат, а нисам знао ни за постојање још неких јекавских села или изолованих породица у тој херцеговачкој зони — у подручју Мостарског блата и Бротња. Данас сам у могућности да дам потпунији опис говора тих западнохерцеговачких јекаваца.

Поред у наведеним мјестима јекаваца има још у сљедећим селима Бротња и Мостарског блата : Крућевићи и Шурманци (Муслимани), Полог (Муслимани), Миљковићи (Муслимани), Добрич (православци), Међине (Муслимани и православци), Биограци, Горанци и Богодол (православци); а понека јекавска кућа, муслиманска или православна, наћи ће се и у Близанцима, Крехин-Грацу, Билетићима и Вионици.

Као што се види из карте, која се даје уз овај рад, јекавске оазе у западној Херцеговини нису сконцентрисане, него су разбацане или уз долину ријеке Неретве или уз Мостарско блато, односно броћанску зараван. Изузетак чине Грацка и заселак Дрљајице, а то су у исто вријеме и најистуреније јекавске тачке у овој херцеговачкој зони.

У вези са овим подацима једна напомена. Проф. Канает у раду о љубушким траварима (Грацка) каже да су се Муслимани у западној Херцеговини задржали „једино у селима Грацкој, Хамзићима, и Јасеницама (!). У другим селима их данас уопште нема“ (стр. 51). Очигледно, проф. Канаету тада није било познато да осим у Јасеници и Грацкој Муслимана још има и у неким селима Мостарског блата и Бротња. Без сумње, ови јекавци — Муслимани касније су дошли на ово подручје од становника Јасенице и Грацке.

Овдје указујемо на још једну групу јекаваца у ширем кругу западне Херцеговине, управо они су некада били чисти јекавци. То су православци Дувањског поља⁸. Неке карактеристичније особине говора

⁵ Т. Канает: *Ljubuški travari*, *Geografski pregled*, IV, Sarajevo 1960; Т. Канает: *Jasenica i Jaseničani*, *Geografski pregled*, V, Sarajevo 1961.

⁶ А. Пецо: Мјесто централнохерцеговачког говора међу осталим говорима јекавске Херцеговине, ЈФ XXV.

⁷ *op. cit.* 296.

⁸ Ј. Дедијер: Херцеговина, СЕЗБ XII, 67.

тих јекаваца дао нам је др. Светозар Марковић у монографији о језику Ивана Алчића⁹. Проф. Марковић ту констатује да су дувањски православици, некадашњи јекавци, данас у доброј мјери икавизирани. „Очекивали бисмо, вели проф. Марковић, да ће између Хрвата, икаваца, и Срба, јекаваца, бити узајамног утицаја. Утицаја и има, али врло мало или скоро никако узајамног, већ готово потпуно једностраног. Хрвати Липљани (ријеч је о говору села Липе код Дувна, А. П.) и други Хрвати... и данас су потпуни икавци. Срби Липљани (а то вреди и за остале Србе), пореклом јекавци, као мањина у икавској средини, данас су у знатној мери поикављени. То нарочито вреди за старије становнике, код којих је процес „икавизације“ узео великог маха: данас су то изразити претставници икавско-јекавског говора“ (стр. 41, испод текста). Као што видимо, некадашњи јекавци Дувањског поља у току времена почели су се говорно једначити са бројнијим икавцима и сами су добрим дијелом попримили икавски изговор.

Пошто ту данас није у питању чисти јекавски говор, него више поикављена јекавщина, у овоме раду неће бити ријечи о говору тога западнохерцеговачког подручја. Истина, примјер села Липе и судбина њеног јекавизма врло је интересантна и, рекло би се, рјеђа појава у нашој дијалектологији. Познато је да се говорне разлике, нарочито у срединама са хетерогеним становништвом — како у социјалном, тако и у религиозном погледу — свјесно и дуго чувају. То показују и јекавска села о којима је ријеч у овоме раду. Што је јекавизам православног становништва Дувањског поља устукнуо пред икавизмом тога краја, тј. што се врши или се вршила говорна унификација у корист говора старосједјелачког становништва које је било бројније, разлоге треба тражити не само у заједничком и дугогодишњем животу јекаваца и икаваца него и у јединственим социјалним приликама. Становници те говорне зоне имали су све заједничко осим религије, а у њиховој непосредној близини није постојао јекавски говор који би православце — јекавце подржавао у настојањима да сачувају изговор својих отаца, и због тога су се они постепено, и несвјесно, утапали у икавску средину и примали икавски изговор. Наравно, у наше вријеме, а то се види и из Марковићева рада, врши се обрнут процес: књижевни јекавски изговор постаје комуникативно најрјечје млађих генерација, без обзира на вјеру.

Можда нигдје више на нашем језичком подручју конфесионалне и социјалне разлике нису нашле одраза у говору него на босанско-

⁹ СДЗб XIII.

-херцеговачком тлу. Мало је крајева у тој нашој републици гдје представници свих вјероисповијести, а и свих друштвених слојева — уколико се још чувају и те разлике — припадају јединственом говорном типу.¹⁰ Исламизација ових крајева, мисли се на Херцеговину, као што је то и раније констатовано (ЈФ XXV, 295—335), не само да је вјерски раздвојила дојучерашњу браћу, него је у доброј мјери утицала и на даљи развој говора тих сада одвојених вјерских група. Говор оних који су остали вјерни религиозном убјеђењу својих отаца настао је да иде властитим путем развитака — трпећи при томе само мање промјене изазване утицајем страног језика, језика тадашње владајуће нације. Језик, пак, оних који су било због којих разлога (а ти разлози су били неједнаки) прихватили религију владајуће нације, брзо се почео конзервирати и похрањивати у себи многе особине карактеристичне за ту епоху, особине које су се иначе изгубиле из говора њихове дојучерашње браће, а садашњих сусједа православца и католика. Уз то, сасвим схватљиво, говор Муслимана сада је био више отворен страном утицају. Поред религиозних обреда примане су и још неке особине (ношња, уређај у кући, исхрана, поздрави и сл.) од оних који су овамо донијели нову власт и нову вјеру. Све ово, природно, пратила је и туђа ријеч. Истина, сва констатација никако не искључује страни утицај и на оне становнике тих крајева који нису мијењали религију, који нису прешли на ислам¹¹. Тих утицаја је било¹¹, али не у толикој мјери као код Муслимана. Исламизација, и све оно што је пратило тај историјски акт, били су, по моме мишљењу, пресудни за формирање данашњег централнохерцеговачког говора. Али, док на подручју централне Херцеговине имамо заједно и православце и Муслимане, у неким селима уз њих и католике, и док им је највећи број говорних особина био и остао исти, дотле јекавци западне Херцеговине, узети као говорна цјелина, ни територијално, ни конфесионално, нити, пак, својим поријеклом не чине неко јединство. Јекавска села у западној Херцеговини су права јекавска острва у икавском мору, и разбацана су по доста великој површини. Због свега тога схватљиво је што ни говор ових јекаваца није у свему идентичан. Разлике постоје не само

¹⁰ Rešetar: Der štokavische Dialekt

¹¹ Интересантне су опсервације Вл. Дедијера о животу у кући његова дједа Јована Бабића. Дедијер каже: „Jovan Babić je uvijek nosio fes i pantalone sa velikim turom... Kad je moja majka otišla u djevojačku školu u Zagreb, Jovan Babić bi u turskom odijelu došao da vidi svoju najmlađu unuku, u skladu sa turskim običajima skinuo bi cipele pred vratima i tosonog krenuo kroz školsko dvorište... Za Jovana Babića turski način života bio je jedini i on se od njega nikad ne bi odvikao“ (Odjek, Sarajevo, 1. 12. 1965).

између говора православаца Баћевића и говора Муслимана Јасенице код Чапљине (има Јасеница и нешто сјеверније од Баћевића, ту су Муслимани икавци), него и између говора Муслимана Јасенице и Муслимана Грацке или Међина. Те разлике, опет, нису такве природе да сваком од ових јекавских села треба признати посебан говорни тип. Сва ова села обједињује, поред осталог, једна изразита говорна особина — јекавизам, а то је у овој икавској зони довољно да се њихов говор третира као јединствен, што се и чини у овом раду.

Прво питање које се овдје намеће јесте: откудa и откада су они јекавци у западној Херцеговини?

Одговор на то питање покушаћемо потражити у историји и етно-географији овога подручја.

Прво узимамо најјужнију јекавску тачку у предјелу западне Херцеговине, предјелу који се налази западно од Неретве. То је Габела у којој данас живе католици и православци¹². За становнике Габеле (и Дубрава) Ј. Дедијер констатује да ту има доста и старинаца, а и придошлица, како са истока, тако и са запада. Старинци су већином Муслимани, а досељеници су највећим дијелом из Храсна и Бротња — дакле, из двије области које припадају различитим говорним типовима: Храсно је јекавско, Бротња икавско, ако се изузму она села у којима има Муслимана јекаваца. Што се бројног односа тих досељеника тиче, Дедијер каже да су „области источно од Неретве (с Црном Гором) дале половину... највише је становништва дало Храсно... значајан је и број досељеника из Попова... исто тако... из требињског и билећког котара“. Дедијер овдје напомиње да би се међу „досељенике с Истока могли... убројати и досељеници из Далмације, који су махом дошли из дијела Далмације која лежи на истоку од Неретве. Они и по својој душевној култури припадају досељеницима с Истока“ (op. cit. 158—159), о говору тога подручја в. ЈФ XXV, 295—325). Када се погледа списак мјеста одакле су дошли становници данашње Габеле (а и Дубрава), јасно се види да ту има велики број породица чији су преци овамо дошли из онога дијела Херцеговине који се налази јужно од линије Габела—Плоче и који у дијалекатском погледу припада централно-херцеговачком говорном типу. Уколико је међу тим досељеницима у

¹² Раније се то мјесто звало: *Дрџа - Дријева* (исп. код Ј. Дедијера, Херцеговина, 73). У *RJA* читамо: *Drijeva*, n. pl. XIV i XV vijeka, mjesto u Dalmaciji, može biti današnja Gabela na Neretvi — а за потврду те локације наводи се и овај Даничићев примјер: *Kako su braća Jurjevići, sinovi vojvode Đurđa, imali Gorsku župu i carinu drijevsku, po tome mislim da su Drijeva bila ili u Gornjoj Župi ili sa svim blizu nje; čini mi se da to može biti sadašnja Gabela na Neretvi.*

Габелу било и икаваца, они су били бројно инфериорнији и временом су говорно асимиловани од бројнијих јекаваца. Овдје је вриједно истаћи да су се све те сеобе вршиле још у првој половини прошлог вијека и да је временски размак од 100 и више година био довољан да они који по поријеклу нису били јекавци у овој средини и сами прихвате јекавски изговор. Наравно, у њихову говору још и данас се налази и на по неки икавизам који упућује на њихово икавско поријекло.

За Јасеницу, село које се налази „у доњој Херцеговини... у троглу између Неретве, њене притоке Требижата и Прудске драге“¹³ (в. карту уз текст), још је Дедијер утврдио да су њени становници „поријеклом из Дубрава, из села Станојевића“ и да су потомци „старе православне породице Милорадовића“ (ор. cit. 49), али да њихови сусједи за њих веле да су „милет зурурет“. Дедијер, са њим и Вл. Ђоровић, назива Јасеничане, као и становнике Грацке (в. ниже) „балијама“. Становници тих села, међутим, сматрају тај назив увредљивим (Канаџ, Jasenica, 59), а то има и своје оправдање¹⁴. Назив „балија“ није прихваћен од становника ових села и проф. Канаџ је сасвим у праву што га одбацује и усваја етнике: Јасеничани, Грачани, Подвелешци, односно све их назива једним именом „травари“. Што се тиче времена досељавања данашњих Јасеничана у ово мјесто, Дедијер каже да то „не може... детаљније утврдити“ (ор. cit. 277). Из података које нам пружа Канаџ може се закључити да су они на том тлу више од 200 година (исп. код Канаџа: „Jaseničani su naseljeni u Jasenicama (!) oko 200 godina“, Jasenica, 78—79); неке фонетске особине које налазимо и у Јасеници и у Грацкој говоре да су ови јекавци овамо дошли негдје крајем XVII вијека (в. ниже). Становници овога села, вјероватно, ту су примили ислам (Канаџ, ор. cit. 60).

Најзападније јекавско село у овом дијелу Херцеговине је Грацка код Љубушког. Проф. Канаџ је испитивао и живот становника тога села¹⁵. Према тим испитивањима, старинци у овом селу су Максумићи. Остали су овамо дошли из разних крајева (Беране, Подвележје, Луко-

¹³ Т. Канаџ: Jasenica... 55.

¹⁴ Исп. код Шкаљића: Bалије су једна muslimanska етничка група у Hercegovini (око Podveleža (!) i Gabele, те по Dubravama i око Stoca) — то према Дедијеру и Ђоровићу, а Шкаљић сам каже: bалија: 1. muslimanski seljak, primitivan, prost čovjek, čovjek iz naroda koji ne pripada plemstvu i obrazovanom svijetu; 2. погрдни назив за bosansko-hercegovačke muslimane... 3. назив за sirova, neotesana, si-lovita čovjeka uopšte. — По Шкаљићу ова ријеч долази „od musul. ličnog imena Bалија“ (у основи је ar. *bālī*, старина, star) а горња значења под 1. и 3. дошла су због саме сличности у изговору са ријечима „baliti, balonja, balav“, Turcizmi, s. v.

¹⁵ Geografski pregled IV, Сарајево 1960, 43—66.

мир код Коњица) јекавске области (Gracka, 53). За Максумиће, проф. Канаџа каже да су „potomci starih stočarskih grupa koje su se kretale i pomicale s prodiranjem Turaka u Dalmaciju i povlačili se s njima dok se nisu nastanili u Grackoj“ (Gracka, 53). Уз Грацку иде и муслиманско село Дрљајице које се налази на подручју б. мостарског среза. Има 10 породица. Поријеклом су из Жуља (Невесинје) и Грацке. Становници Дрљајица „po načinu života, vjeri, govoru, pariјејџу potpuno (су) srodni ljubuškim travarima (тј. становницима Грацке, А. II.)“ (Gracka, 62).

За јекавце осталих села овога дијела Херцеговине теже је утврдити одакле су, као и вријеме њихова доласка у ове крајеве. Једно је, ипак, сигурно. Сви су они ту најмање сто година и овамо су долазили као кметови на агинску земљу — и Муслимани и православци.

У вези са говорном проблематиком ових јекаваца поставља се и једно начелно питање: како су они, у икавској средини, могли тако дуго да сачувају своје основно говорно обиљежје—јекавизам? Познато је да мање говорне области у средини са другачијим говорним карактеристикама временом губе своје најбитније говорне одлике и утапају се у говор већине (то је случај, рецимо, и са православцима из Липе, Дувно). За православце Габеле, Баћевића, Слипчића, Раштана, Рашке Горе није тешко дати одговор на постављено питање. Та се мјеста налазе или уз Неретву или доста близу Неретве (исп. карту), тј. уз границу између говорних подручја са различитим рефлексима *ћ*. Становници тих села не само да су овамо дошли са јекавског тла, него су и данас у врло блиским односима са јекавцима централне и источне Херцеговине. Најчешће се и жене из тих крајева. Истина, ово не може да се каже и за јекавце-православце из села која се налазе дубље у западнохерцеговачкој зони — област Бротња и Мостарског блата. Али и код ових јекаваца, као и оних уз Неретву, постоји један врло значајан чинилац који је био главни ослонац за чување и очување њихова јекавског говора — то је свјесни моменат. Сви они знају да католици њихових или сусједних села говоре другачије — икавски, знају, опет, и то да њихови истовјерници, често и сродници са друге стране Неретве говоре као и они. Отуда код њих и свјесна тежња да очувају своје говорно обиљежје и све друго што их веже са православцима источно од Неретве. Дакле, за чување јекавског изговора код православаца овога херцеговачког подручја од пресудног значаја био је, по мом мишљењу, свјесни моменат који је и омогућио да се тако дуго очува њихов јекавизам у икавском мору. Што се то није догодило и са јекавцима Дувањског поља мислим да је, такође, јасно. Јекавци

Дувањског поља били су у изразитој мањини у том крају, живјели су у истим мјестима са бројнијим икавцима, па су, временом, и сами почели да се икавизирају, да прихватају говор аутохтоног и бројно супериорнијег становништва. Осим тога, а ни то у овом случају није неважно, ови јекавци су доста удаљени од јекавске матице и њихов изговор није могао бити са те стране подржан, као што је то случај са селима о чијем је говору ријеч у овом раду.

Посебно је питање како су Муслимани наведених западнохерцеговачких села успјели да очувају свој јекавски изговор. Познато је да у тој херцеговачкој зони има и Муслимана икаваца. Поред у Љубушком, Муслимана икаваца има још у Чапљини, у једном дијелу Мостара, а и у Витини. Ван тих мјеста нема Муслимана икаваца у овом дијелу Херцеговине. Како објаснити овај дијалектолошки феномен? Откуда то да Муслимани који живе у варошицама које се налазе са десне стране Неретве, макар и не припадали потпуно западнохерцеговачкој говорној зони (рецимо Чапљина, а то вриједи и за икавце Мостара) имају другачији изговор него што га имају Муслимани који живе у селима тога подручја Херцеговине? Шта је то што је условило и очувало ову разлику?

Чини ми се да су у питању два разлога, и то: 1. Поријекло и 2. Економски положај.

1. Муслимани западнохерцеговачких варошица — било да су у питању старосједоци, тј. они који су ту примили ислам или они који су у ова мјеста дошли из западнијих, такође икавских крајева (в. код Дедијера, Херцеговина, 136) — поријеклом су икавци. За сељаке тих крајева, као што је већ речено, то се не може рећи, или не за све њих. Сточари Грацке и Јасенице ту су могли доћи и прије примања ислама, највјероватније да су Муслимани осталих западнохерцеговачких села овамо дошли касније, и то као припадници нове вјере, наравно из јекавске Херцеговине.

2. Врло значајан је био и други разлог, економски положај ових Муслимана. Икавци варошица били су велепосједници — аге и бегови, како старосједоци, тако и они који су после повлачења из западних крајева овамо дошли. Муслимани сточари били су и остали су економски у подређеном положају. Нова вјера, без сумње, доносила је извјесне бенефиције. Те бенефиције у овим крајевима могле су се огледати у сљедећем: право на испану, чување „планине“, повхању безбједност и сл. Али, а то је важно, тај историјски акт — прелаз на нову вјеру, вјеру владајуће нације — није битно измијенио њихов економски положај. Они су и даље остали сточари, живјели су

у колибама и појатама, које су лако могле бити и напуштене и уништене, а и поново обновљене (исп. код Канаета, Gracka, 52). Јекавци Мостарског блата и Бротња ту су и дошли, тачније речено ту су их и преселили да би могли обрађивати туђу земљу.

Дакле, исламизација Јасенице и Грацке није на социолошком плану ништа измијенила. И даље је остао однос: ага и бег на једној страни, сточар „балија“ и кмет на другој страни. То су била два различита свијета са различитим и начином живота, и обичајима, и говором. Вјерска повезаност у овом случају била је од секундарног значаја. Канает констатује да ни у Јасеници ни у Грацкој не само да нема мјешовитих бракова, него нема ни бракова између Муслимана ових села и Муслимана Љубушког! То вриједи и за остале јекавце у овој зони, што значи да је и са те стране континуитет њихова примарног изговора био обезбијеђен.

Још нешто о поријеклу јекаваца Грацке, а то због тога што подаци о њихвој најстаријој породици, породици Максумића, упућују и на њено икавско поријекло. Проф. Канает, то је већ речено, каже да су Максумићи, као номадски сточари, ишли за турском војском до Далмације, при повлачењу Турака из тих западнијих крајева повлачили су се и они док се нису скрасили у Грацкој. Дакле, питање је: да ли су они по поријеклу икавци или јекавци. То је прво питање. Друго питање је везано за исламизацију како ове породице, тако и других које су ту примиле ислам (исп. код Канаета: *Iza Beogradskog mira... u stočarskim naseljima stanovnici su tih godina prešli na islam — Gracka, 52*).

У вези са првим овдје постављеним питањем могло би се рећи ово: а) они су као номадски сточари кренули за турском војском из јекавских крајева, за војском су ишли све док се нису дефинитивно настанили у Грацкој; и б) они су поријеклом икавци, из икавске Далмације. Рано су дошли у Грацку, ту су примили ислам и остали до наших дана. Јекавизирали су се под утицајем осталих породица које су доцније дошле у Грацку (Елезовићи из Берана, Шпаге из Подвележја и Чолићи из Лукомира) и јекаваца са „планине“, са којима они проводе сваке године скоро шест мјесеци. Због посебног начина живота они су, то је већ речено, били принуђени да се жене само из оних крајева у којима су владали идентични услови живота (Канает, Gracka, 54) а то су били јекавски крајеви.

Мада ни ова друга могућност није безразложна, изгледа ми да је први одговор прихватљивији. Ако добро схватам Канаета, они су овамо могли доћи, као номадски сточари, и из јекавске Херцеговине. Бављење

у Далмацији није могло утицати на измјену њихова говора, јер су они увијек чинили једну компактну цјелину.

2. Питање исламизације ових сточара значајно је утолико што су неке од тих породица примиле ислам ту, на овом тлу, и сада се поставља питање: ко су били пропагатори нове вјере — икавци, из те говорне зоне, или јекавци, из другог дијела Херцеговине. Истина, ово питање није толико битно за чување јекавизма. Нова вјера је била праћена усвајањем молитава на туђем језику и са те стране није било опасности да се угрози њихов изворни изговор. Дакле, пропагатор нове вјере могао је бити и неки хоџа икавац, са тога тла, који се, ако је остао у том мјесту, морао и сам прилагодити говору већине. Није искључено да је нову вјеру ширио и неки хоџа јекавац из Дубрава, Подвележја или чак из Коњичке жупе. Што се тиче времена њихова преласка на ислам, мислим да је то вријеме када је вршена исламизација и у другим крајевима Херцеговине. Као што ће се ниже видјети, они чувају глас *x*, а то је знак да је исламизација извршена прије него је овај глас изгубљен из фонетског система тога подручја нашега језика. Било би интересантно направити једно поређење између говора херцеговачких Муслимана и говора Муслимана Мрковића (Црна Гора). Изгледа да су ови последњи примили ислам од Шиптара, и то прилично касно. На овакав закључак упућују и њихова имена, и друге говорне особине које ту нису аутохтоне него су донесене са новом вјером, али из сасвим другог извора него што је то био случај у Босни и Херцеговини.

Да закључимо. На очување јекавизма у овим селима западне Херцеговине утицала су два момента: код православаца, који су овамо дошли из јекавске Херцеговине, у првом реду био је од значаја вјерски моменат, а заједно са овим ишао је и социјални. Код Муслимана од пресудног значаја био је економски фактор. Они су били или кметови или сточари — беземљаша. Херцеговачки велепосједници нису их сматрали себи равним (исп. ријечи једнога Муслимана из Грацке: *Нас и Муслимани грађани зову балијама*), а ни ови сточари нису жељели да се са грађанима говорно једначе. Дакле, нешто вјерски, а нешто социјални разлози били су пресудни за чување јекавизма у овим селима.

Ако бисмо жељели одговорити на питање којем херцеговачком говорном типу (исп. о томе ЈФ XXV, 297—304) припада говор ових јекаваца, мислим да се на основу материјала којим ја располажем може рећи да цјелокупна структура говора ових јекавских оаза упућује на централнохерцеговачки говорни тип. Које су то особине? Ево их неколико:

1. Квантитативно-квалитативне одлике рефлекса *ѣ* у данашњим дугим слоговима;
2. Сажимање самогласника у радном глаголском придјеву;
3. Јотовање сугласника у вези са једносложним рефлексом *ѣ* у данашњим кратким слоговима;
4. Постојање фонема *х* и *ѣ* у гласовном систему ових јекаваца;
5. Четвороакценатска система са изразитим херцеговачким преношењем акцената силазне интонације на проклитике;
6. Нова деklinација са наставком *-ма* у дативу, инструменталу и локативу множине;
7. Промјена мушких личних имена типа: *Јово, Мујо, Раде, Суле* по промјени именица на *-а*;
8. Посесивни придјевни изведени од таквих личних имена су на *ин*: *Радин, Мујин*.
9. Непостојање имперфекта или рјеђа употреба овога глаголског облика у свакодневном говору.

Међу наведеним особинама има и таквих које су својствене и икавцима западне Херцеговине. То су: четвороакценатска система, нова деklinација, промјена м. л. имена типа *Јово, Раде*, непостојање имперфекта и сл., али између икаваца ове зоне и наших јекаваца постоје, поред замјене *ѣ*, те основне карактеристике која је и сама довољна да се ти говори одвојено испитују и још неке лако уочљиве разлике. На примјер: код икаваца сажимање самогласничких скупина *ао* у радном гл. придјеву врши се у корист првога самогласника из ове скупине: *доиѣ, њоиѣ, шиѣ*. Према овим облицима имамо и: *бија, носија, видија, чуја*. Икавци Муслимани ове зоне не разликују *ч* и *ћ*, *џ* и *ђ*; у њихову говору обично се јавља супституција палаталног сонанта *љ* сонантом *ј*, палаталног сонанта *њ* сонантом *н* (*јубав, кенац*); католици икавци есмају у свом говору фонему *х*, или је употребљавају врло ријетко, они често супституишу *ѣ* са *в*, а знају и за сонант *н* мјесто *м* на крају ријечи¹⁶. Све су то довољно јаки разлози за одвајање ових говора^{16а}.

¹⁶ исп. и А. Белић: Дијалектолошка карта, стр. 55.

^{16а} Да би се имао макар и мањи увид у говор икаваца ове зоне, и то из времена када су наши јекавци долазили у западну Херцеговину, навешћу неколика пи ма која је писао Махмут-капетан из Љубушкога властима Дубровачке Републике. Иако се и у овим писмима може наћи на особине које нису биле својствене говору онога у чије је име писмо писано (рецимо, у овим писмима има случајева и испуштања сугласника *х-Малуј*), ту има доста фонетских и морфолошких карактеристика које су још и данас својствене икавцима овога подручја (рецимо, сажимање самогласника *ао* у радном глаголском компридјеву у корист самогласника *а*). Писма су, углавном, писана ћирилицом.

1. Писано између 1696. и 1705.

Присвитлоџ узвишеноџ и приплеменитоџ господи љу кнезу и осталим... беговом

Молим се вашем приузвишеному господству да бисте ми допустили милост да ми дате овди више дџи соли, како сте ми и литос дали, а учинићемо темесуће (писмена потврда) како заповидит. Вашему ље господству сигуро, а мени ћете добро учинити. А оно литишне биће брезо наплаћено. И љош се молим вашем приузвишеном господству да ми дате у Стону тисућу и пет стотин спуда соли више мође исе у Стону да се наплатите у габелара како се што продава... знаде ваше приплеменито господство ова скали с овим емши како се проминућу свака два мисеча... Ако бог да биће боле и обронућемо с начином много трговаца. Али се молим вашем господству ако узмем то бог даде (бордаде!) да бисте ми више почителски исе дали на со ову и стоцску колико би вам се парало како ће бити сигуро кад бисмо дошли с темесући... да бисте ми обећали рич да се могу владат, ако бог да, учинит видићете како ће се настоћат и чинит поса. Молим се вашем приузвишеном господству и припорућућем се да бисте ми милост допустили и љеда би при поша...

2.

Присвитлоџ, узвишеноџ и приплеменитоџ господи беговом љу кнезу и осталим беговом од Дубровника липо в(еле) д(раго) п(оздрав) госпоски од мене Мамутаге капетана од Љубушкога. А потому, бићо сам с пашом у Никшићима. Доодише ми кнезови и раће (е=а) од Гачка и Банана и Рудина и сви остали и говорише ми кроз скале и веле вће нам је додићало зло с Нобога и Рисна али нам ље потребе за главнићу и за друго узети аспре. Зато нађите нам кођи начин да нам се дађу аспре од стране дубровачке и да љи они узимаћу у име нови интрада из села кође сигуро за све село и да носе липо на лазаре(т) и придаћу липо а да не има никад нико отић на другу страну... Зато провиђи ваше узвишено господство и нађите нађин да всађе у брине (!) ваш човек с вашим динаром да се даде зашто ће ово бит велика корист... Зато видите и ако би вам се парало те би ктило ваше узвишено гос(по)ство да се ова ствар кођа ће бити веома корисна за ту скалу учини те бисте ктили и ља би доша...

3. (период 1692—1698)

Присвитла узвишена и приплеменита господо бегови молим се вашем приплеменитому господству да бисте ми милост допустили да ми дате три милара соли у Стону а наплатиће се ваше господство како се продаће у Стону од мође исе... Липо ће се ваше господство наплатит

a корист ће госпоцка. Господо бггови, ђа сам биђо вазда што сам мога на послу су вашегга господства а има два месеца нисам ништо узима...

Бог вас веселиђо и у господству узвишиђо

Писа ђа емин Мамутага

(Писма се чувају у Дубровачком архиву, серија ASMM — В), писана ћирилицом. А ево и два писма из Габеле, писана су латиницом!

Svietlom G. Sabi od mene od starina priateglia Sulimanage v. d. p.

Primi uasu chgnigu uolihoi cholori uasoi choio se ne pristoi tacho i g. pisati u choioi gouoris da mi niesi fregatizu pochlonio. Spomegnues li se chada na plazi plazahmo s Mustapagom i s Alibegom pach si mi pisao uele chgniga choe su u mene. Pisao mi si da e chies na Kulu douesti. Ischao si od mene naiprie Useinoua chognia. Posla ti ga i urati ga. Pach mi pises da nagem boglega chognia sto uaglia sa v. g. Istina pises mi da mi da Frano dinare. Ma buduchi ti meni pohlonio od prie fregatu i uele chgniga pisuchi poslie da mi hies fregatu douesti na Kulu, ia se o toga sramuiuhi sa tuo iu ueliku cast niesam tio usimati dinare nego sam ti poslao chognia na cast. Ioste da mi budes uehie zapovidio, uehie bich ti poslao...

Pah mi pises da ti su ucinili saprehu, sa to ia gospodu molih da ti dopuste i puste fregatu, a gospoda meni pisu da ti niesu zapre he ucinili i da si ti rehao prd gospodom da mi e niesi pohlonio Ia sam poslao gospodi iednu ali duie tuoe chgnige chaho gie nachi sto e istina a i ne(ke) su u mene ostale a u Frane ih ima stotina aho gie prauo rieti. Ne pristoe se onahe besiede o tahoga gospodara. Niesi ti meni chmet ni sluga nego moi gospar a pises mi u hgnigah da mi si godiste dana chognia ranio i da mi ga ohies poslati. Ia ga useti neh iu ni chognia ni dinara ni nakon godista dana nie pristoino ni ia toga opogouaram ni bi prauo bilo da me nauodes (na vo dovedeš) ier mi e cudo gospodē gouorilo uase i nase da me hies na ouo douesti. Pah me suasias Chiemalagom... da ti Frano gouorio od Chemalagine strane tho e godi to gouorio lagao e sa to Chiemalaga se chune ta to istina nie pred suom gospodom da e tako rehao... Cudim ti se sto se sardis. Sardi se na se i na suoi ezih. I pises mi da ti chgnige ne pisem. Ma se ne mose ne pisuhi. Sramota u sramotu uaglia da se ucini a cast us cast Ia ti chriu niesam nista a prie sam se nadao da ge biti sudiste i sunze i miesez i sue montagna priualiti nego tuoia riec na magne dochi Uala bogu nit istem chognia ni usdaria ni dinara I ako uaglam da te posluзим Tebi tuoe couectuo a meni moe A snas da mi si pisao u uechie chgniga Niesam ia Andria Mihih. Dobru razumnihu ule (vele) besieda ne uaglia

Is Gabele na 7 gunia 1639

Evo još jednoga pisma iz Gabele. Pisali su ga Mujaga i Ćemalaga 1681.

. . . ne znamo jeli uasemu gospostuu na snaghe scto smo culi do-
istine choiu ste ui gospoda s cestitim i prisuietlim zarstuom schelu
otuorili i nami se pochlonila za ulafu da na gnu sada osuin na so
niscta ne dohodi . . . Zato uam piscemo i molimo uas da recene tur-
gouze dobauite i gospodi u grad opouidite da im se hacha docie I re-
cene schele po granizam choie su se otuorile da se zatuore jere chtihu
sue age chros to gospodi u grad pisati i nascega couicha otolen dignut
Pacha mi umolismo dochlen istini glas dochie po chgnizi s uasce strane
de ne piscu ni couiecha nascega dizcu jere igiu i ia sc gnimi nicholicho
nas aga bosanschomu pasci u Bagnu Luchu do pet do sce(st) dana Acho
ta stvar doisto bude chros to chie se tusciti i gouoriti cestitomu begler
begi bosanschomu I molimo uas posli da uam chros ouo uogla na nas
ne ostane jere se odaune trupi. A sada uas auizauamo scto ie agam
murat i da ste suicholizi lipo zdrau. . . Chiemalaga i Muiaga emini od
Gabele i Stona

Na Gabeli na 1681

Ја овом приликом не желим улазити у језичку анализу ових пи-
сама. Надам се да ћу ускоро имати могућности да о томе дам један већи
рад, а сада ми је била жеља да и писмима, која су становници ове зоне
— икавске и јекавске — писали у XVII вијеку покажем континуитет
говорних особина. Док је Љубушки и тада, сасвим разумљиво, био
икавски, Габела је и тада имала јекавце Муслимане.

II.

Самогласници

Гласовни систем ових села слаже се у основним својим каракте-
ристикама са вокализмом и консонантизмом осталих говора јекавске
Херцеговине. То значи: 1. ни говор ових јекаваца не зна за појаву из-
разите отворености или затворености самогласничке артикулације или,
пак, за помјерање артикулационе базе код сугласника; и 2. уколико
има међусобних замјена појединих гласова, а таквих замјена има, суп-
ституција је увијек потпуна.

Код самогласника те су замјене различите.

I Мјесто самогласника *a*, како је то у књижевном језику, оvdје сре-
тамо:

1. самогласник *e* у примјерима: *рѣсѣе*, *узрѣсла*, *ѣрѣрѣсли*, *рѣбац* (Јас.), *врѣбац*, *ѣљѣчка*, *ѣљѣчкѣ* (Гр.), *рѣсѣе*, *узрѣсѣе*, *рѣбац*, *злѣчесѣа* (Баћ.), *рѣсѣе*, *узрѣсла*, *рѣѣци*, *ндѣс* (Габ.), *обрѣсла*, *ндѣс* (Мећ.).

Појава самогласника *e* мјесто стандардног штокавског *a* у наведеним примјерима може се двојачко тумачити:

Прво. Сви наведени примјери забиљежени су у овом облику и у говору јакаваца источно од Неретве, а и ван херцеговачких граница. То би, опет, упућивало на закључак да су наведени примјери у том облику овамо и донесени. Неки од тих примјера објашњавају се утицајем артикулације сусједних палаталних сугласника на артикулацију самогласника задњег реда — тј. ту се огледа међугласовна асимилација: *ноћас-ноћес*, *злочас(ӣ)-злочес(ӣ)*. Други примјери, они са корјеном *враб-*, *расѣ-*, обично се сматрају за „inexplicables“. Истина, 1964. године др Павле Ивић изнео је фонетско објашњење ових вокалских девијација у корјенима: *враб-врѣб* и *расѣ-рѣсѣ*¹⁷. Ту читамо: промена *ra > re* виђена је у дубокој старини и већини љакавских и већини западних штокавских говора захватајући дуго предаксентско *a*, а одржала се у оним примјерима чије парадигме нису садржале много облика који би се својим аксентским приликама противили процесу“. По мишљењу аутора, присуство сонанта *r* утицало је на измјену самогласника *a* из групе *ra* „у првом slogu речи“ и када тај слог није био акцентован. Акцент „искључије промену“. Дакле, у питању је доста стари фонетски процес који се неједнако рефлектује на нашем језичком подручју.

Мада мишљење проф. Ивића уноси нове моменте у питање постанка овога фонетског феномена у српскохрватској фонетици, не изгледа ми да је и оно скинуло питање промјене групе *ra* у *re* са дневног реда. Можда би у вези са овом проблематиком требало указати и на једно начелно питање — питање жаришта ове фонетске појаве, тј. требало би одредити, на основу писаних докумената, подручје гдје се ова појава зачала — да ли на љакавском или на икавско-штокавском подручју. Има индиција које упућују на њено штокавско поријекло.

Друго. Уколико то није гласовна особина донесена из старог завичаја ових јакаваца, она је могла бити примљена овдје, на овом тлу, од икаваца који најчешће и имају у наведеним примјерима *e* мј. *a*. Мада ни ово објашњење није безразложно, за мене је прихватљивија она прва могућност. А ево због чега. Из овога прегледа говорних особина наших јакаваца доћи ће се до закључка да они нису били склони да при-

¹⁷ Р. Ивић: Промена *ra > re* у српскохрватским говорима, *Nadbitka z Prac filologicznych*, том XIII cz. 2, Варшава 1964.

мају у свој говор нешто што није било њихово исконско, што нису до-нијели из старог завичаја. Тешко је вјеровати да су од икаваца при-мили баш ову фонетску особину.

2. Поред обичнијег *чараџа* и *чараџе* биљежно сам и *чораџе* (Гр.) и *чораџи* (Јас.).

Мада би се овдје могло помислити и на дисимилациону појаву којој су били изложени самогласници у два сусједна слога, али је више вјероватно да се ту огледа изворни облик: *çorap* (Škaljić: Turcizmi, Сарајево 1965, s. v.)

3. Поред предлога *са*: *са својом хецом* (Баћ.), *са њеи синова* (Гр.), *иди са њима* (Јас.), јавља се још и *су*: *су ким живи*, *су њијем*, *су чим ћеш* (Гр.), *су чим је њо* (Баћ.), *су њим*, *су седам* (Габ.), *су девети* (Јас.).

За двојство облика овога предлога знају и јекавски говори источно од Неретве (в. СДЗБ XIV, 36).

4. Прилог *вазда* зна још и за облик са самогласником *и* на крају: *вазди* (Гр., Габ., Међ.). *Вазди*, заједно са *доси*, налазимо и у источно-херцеговачком (в. и објашњење које се тамо даје, СДЗБ XIV, 35).
II Мјесто самогласника *о* сретамо и:

1. Самогласник *а* у примјерима: *мајџор*, *мајџори* (Баћ.);
2. Самогласник *е* у: *грѣље* (Гр.), *кдд грѣља*, *не мере*, *не мереш* (Јас.), *грѣље* (Међ.), *из грѣља* (Пол.), *не мере* (Баћ.), *одемџ* (Габ.);
3. Самогласник *у* у неким гласовним скупинама, и то:
 - ол* > *ул*: *кашџулицџи* (Гр., Међ., Доб., Јас., Габ.);
 - ор* > *ур*: *џрџфесџр*, *дџкџџр* (у свим мјестима);
 - он* > *ун*: *џлафџн*, *милиџн*, *ваџн* (Јас.), *ваџни* (Габ.), *милиџна* (Баћ.);
 - он* > *ун*: *џнђе* (Јас.), *џнђе*, *џндана* (Габ.), *уномадне* (Међ.);
 - ов* > *ув*: *кувџриџа* (Баћ.), *у kuvџриџи* (Габ.), *кувџриџе* (Јас.), *у kuvџриџи* (Гр.);
 - ом* > *ум*: *крумџџр* (Гр., Јас.), према томе и *кумџџр* (Габ., Гр., Међ.); тако и : *мџмениџано* (Гр.);
 - од* > *уд*: *шџдер* (Баћ.), *са шџдером* (Гр.).

У вези са наведеним примјерима могу се дати ова објашњења:
а) Примјери под II,1 забиљежени су само у Баћевцима.

Могуће је да се и овдје суституција самогласника *о* самогласником *а* прво извршила у неакцентованим слоговима: *мајџора-мајџора*, *мајџори-мајџори* и да се доцније самогласник *а* уопштио и у облику номинатива и акузатива — *мајџор*. Дакле, у питању је доста ограничена дисимилациона појава.

б) Примјери под II/2 различитог су поријекла. Уколико се у *гребље* огледа говорна особина донесена са друге стране Неретве, у питању је старије стање (СДЗБ XIV, 37). На такав облик ове именице још и данас nailазимо у крајевима одакле су ови јекавци овамо дошли. Али, ово не мора бити и једино објашњење. Ево зашто. Примјери су забиљежени од Муслимана, од православца нисам забиљежио ни једанпут ову именицу са самогласником *e* у основном слогу, а познато је да Муслимани Херцеговине — и јекавске и икавске — имају за овај појам у својој лексици ријеч оријенталног поријекла: *хàрем* (в. Škaljić, s. v.) и тај термин се увијек употребљава када је ријеч о мјесту гдје Муслимани сахрањују своје мртве. Овај моменат упућује на закључак да је именица *гребље* преузета у том облику и да живи као локалитет одређеног значаја. Да та именица није преузета из говора Муслимана овога подручја — Љубушког (Грацка) и Чапљине (Јасеница) говори и сонант *љ* — *гребље*. Муслимани ових варошица имају, то је већ речено, *j* мј. *љ* у свом говору.

За облик *мере* в. СДЗБ XIV, 37. У *одешу*, једном забиљежено у Габели, вјероватно имамо аналошко уопштавање самогласника *e*, према: *џи оде*, *он оде* и *они одеше*, а последице дисимилацијом: *одешу*.

Примјери под II/3 срећу се и у источнохерцеговачком (СДЗБ XIV, 38—39). Истина, та је појава изразито честа у говору икаваца ове зоне. С обзиром на то да су у питању ријечи страног поријекла, и то оне које су примане у наш лексички фонд у посљедњих стотину година, највјероватније је да су и овамо дошле у већ деформисаном облику — непосредно или посредно, преко икаваца.

III Мјесто самогласника у јавља се и:

1. Самогласник *o*: *кокуруза* (Јас.), *кокуруз^с* (Габ.), *Рòм̀унска̀* (Баћ.), *коку̀љица* (Гр.), *вѣ̀во* (Гр., Међ., Доб.);
2. Самогласник *и*: *бидѐ*, *биди* (Јас.), *биди* (Баћ.);
3. Самогласник *e*: *ђей̀урму* (Габ.).

У примјерима под III/1, осим глаголског облика *вѣ̀во*, у питању су ријечи страног поријекла. За *кукуруз* Будмани (RJA s. v.) каже да се не може знати да ли је та ријеч преузета из турскога: *qoqoros*. Шкаљић не наводи у својим Турцизмима и ову ријеч, наоко је, управо као турцизам, наводе неки други лексикографи: Миклошич (Etymolog. Wörterbuch, Беч 1886), Преображенски (Etymological Dictionary of the Russian Language, Њујорк 1951). Истина, Преображенски каже да поријекло ове именице није објашњено. Уколико се у нашим примјерима не огледа дисимилациона појава у два сусједна слога, ријеч је могла бити и примљена у том облику. Исти случај имамо и код *куку̀љица* — *коку̀љица*.

Ови подаци упућују на закључак да су наши јекавци донијели у свом говору извршено сажимање у овим самогласничким скупинама, и то у корист самогласника *о*, и да их ни ту гласовни процес својствен икавцима ове зоне није могао захватити. Да је у штокавским говорима овај гласовни процес ишао преко вокализације сонанта *л*: *чиџал-чиџао-чиџо*, то је јасно. Питање је да ли је и икавска говорна зона знала за вокализацију сонанта *л*. Проф. Белић у Дијалектолошкој карти (стр. 55) за облике: *иша, ойиша, река* и сл. каже да их он ту не би везивао за сличне појаве у неким штокавским говорима (у неким говорима Црне Горе и у говорима Источне Србије), него такво сажимање у икавском говору Љубушкога сматра карактеристиком чакавских говора. Процес је ишао овако: *дал-дā, видел-видē*; значи *л* се губило, а претходни слог се дуљио. Према *могā < могъл* јавило се и кратко *а*. Тако смо имали однос *ā*: *ла, ло* и *ā*: *ла, ло*. Уопштавањем ових наставака, управо наставак *а* за м. р. према *ла* и *ло* за ж. и ср. род добијено је и: *биа-бија* (: била, било), *видиа-видија* (: видила, видило) као и *чуја* и сл.

У својим универзитетским предавањима (Фонетика, Београд 1960, 80) проф. Белић каже да је наставак *а* у облику м. р. радног глаголског придјева једнога поријекла у штокавским, а другога поријекла у чакавским говорима. У штокавским говорима сажимању је претходила вокализација сонанта *л*: *дошъл-дошао-дошā*; у чакавским говорима *л* се губи, а претходни слог се дуљи: *видī, бī, куйī, йродā* и сл.

Надгробни споменици, а и писма са овога тла упућују на закључак да су икавски говори западне Херцеговине имали вокализацију сонанта *л* и да је тек затим услиједило сажимање, оvdје у корист самогласника *а*. Друго је питање да ли су оvdје чакавски говори имали каквог утицаја на сажимање. Највјероватније је да јесу.

Рефлекси *ћ*

Из онога што нам је познато о поријеклу становништва ових села треба очекивати у рефлексима *ћ* укрштање двосложних замјена, какве налазимо у источнохерцеговачком говорном типу, и једносложних рефлекса који карактеришу централнохерцеговачку говорну зону. Материјал којим ја располажем управо и потврђује овакве претпоставке. Поред двосложног *ије* са класичним, то ће рећи вуковским квантитетом другога слога, постоје и другачији рефлекси: *ијē, иē, јē*. То ће показати примјери који слиједе:

I *ћ* даје *ије*:

1) Са вуковским квантитетом другога слога:

а) *ијѐ*: *цијѐна*, у *цивијѐиу*, *дијѐлиш̄и* (Габ.), *вријѐме*, *уверијѐдила си*, *дијѐише*, *исцијѐдила* (Гр.), *млијѐко*, *дијѐше* (Баћ.), *сијѐрак*, *вријѐсак*, *осијѐци*, за *вријѐме* (Мећ.);

б) *ијѐ*: *лијѐшњаќ*, *свијѐш̄*, *вијѐћник*, *двѐје*, *иријѐ* (Гр.), *иријѐ*, *бријѐг^а*, *снијѐк*, *лијѐйо*, *бијѐл*, *иш̄ијѐсно*, *двѐје*, *сијѐно*, *иријѐво*, *сијѐном* (Јас.), *двѐје* (Габ., Мећ.), *свијѐш̄*, *бријѐг* (Добр.).

2) Са дугим другим слогом двосложног рефлекса:

а) *млијѐка*, с *млијѐком*, не *вријѐди*, *обијѐмила* (Баћ.), *иријѐђе*, на *свијѐиу*, *цијѐниѐо*, у *ријѐчиња*, *вријѐме*, у *вијѐку*, *иоријѐклом*, на *млијѐку* (Габ.), *нијѐсмо*, *нијѐсам*, *нијѐсу*, *издијѐмила*, *мијѐмали се* (Гр.), *вријѐме*, *издијѐмло се*, *иобијѐмили*, да се *бијѐлѐ*, *ријѐши*, *млијѐко*, *зайовијѐди*, *сијѐло*, *сијѐчемо*, у *иш̄ијѐску*, *гнијѐздо* (Мећ.), *иријѐциш̄и*, *млијѐка* (Добр.), *ио сријѐди*, на *сијѐло*, *иодијѐмили*, *иријѐниѐ*, *налијѐваш̄*, *одијѐлиѐо*, *лијѐкове*, *лијѐиу сѐбу*, *дијѐише*, *лијѐчине*, *сијѐла*, *цијѐла*, *иоријѐклом*, *клијѐшиња*, *вријѐдан*, *вријѐсак*, *иријѐсан* (Гр.), *лијѐио*, *угријѐшиш̄и*, на *иш̄ијѐску*, на *снијѐгу*, *гријѐшиш̄и*, *цијѐло*, *одријѐшиш̄и*, *сијѐна*, *иш̄ијѐвац*, до *сријѐдѐ*, *надијѐвало се*, *надијѐваѐу* (Јас.), *иш̄ијѐва*, *иш̄ијѐска*, *бијѐла* (Слип.), *сијѐло*, *сијѐци* (Раштани);

б) *ијѐ*: *вријѐћа*, *иш̄ијѐло*, *иш̄ијѐија*, *дијѐсва* (Гр.), *вијѐка*, *сијѐва*, *снијѐк*, *бријѐк*, *слијѐиѐ ђо*, *свијѐш̄њаќ*, *слијѐиш̄ мши* (Јас.), *лијѐвѐ*, *Дријѐва*, *мијѐшија*, *иш̄ијѐло* (Габ.), *лијѐн*, *лијѐи* (Баћ.), *сијѐно*, *лијѐва* (Мећ.)

3) У неакцентгованим слоговима мјесто *ћ* имамо овакву ситуацију:

а) *ијѐ*: *иш̄мијѐшиња*, *иш̄мријѐиш̄*, *иш̄вијѐк*, *иш̄несвијѐс*, на *сијѐно*, *иш̄вријѐди за* (Гр.), *иш̄малоиријѐ*, *иш̄иријѐ*, *иш̄бадвијѐ* (Габ.), *иш̄рдиријѐиш̄*, *иш̄мијѐшиња* (Мећ.), *иш̄бадвијѐ*, *иш̄разумијѐм* (Добр.);

б) *ијѐ*: *иш̄донијѐли*, на *донијѐла* (Баћ.), *иш̄лијѐва се*, *иш̄вијѐк*, *иш̄дд снијѐгом*, *иш̄добијѐшиш̄и* (Габ.), *иш̄диријѐко* (Гр.), *иш̄налијѐва* (Мећ.);

в) *ијѐ*: *иш̄вијѐк* (Добр.).

II *ѐ* даје *иѐ*:

а) *иѐ*: *диѐише* (Баћ.), *диѐише*, *млиѐко*, *циѐна*, *мѐковѐ*, *риѐчи*, *звѐзда* (Гр.), *млиѐко*, *клиѐшиња* (Јас.);

б) *иѐ*: *миѐвѐ* (Гр.), *миѐио*, *сниѐк* (Мећ.), *сниѐк*, *миѐчи* (Добр.).

III *ѐ* даје *иѐ*:

а) *иѐ*: *млиѐко* (Баћ.), *риѐка*, *вриѐме*, *биѐло*, за *вриѐме* (Габ.), *биѐли бркови* (Мећ.), *диѐише*, *лиѐчило*, *иш̄одиѐмили*, за *вриѐме* (Добр.);

б) *иѐ*: *бриѐк*, *риѐч*, *слиѐйо*, *свиѐиш̄*, *биѐли лѐк* (Габ.), *диѐли се* (Гр.), *лиѐва*, *биѐло*, *иш̄иѐло* (Јас.), *миѐња* (Мећ.), *сѐно* (Добр.).

IV \bar{b} даје *je* :

- а) *jé*: *рјéка* (Габ.), *ијéвац* (Гр.), *дјéиe* (Међ.);
 б) *jé*: *лјéио* (Габ.).

V \bar{b} даје *ē*: *уидӣрēби* (Габ.).

VI \bar{b} даје *и* :

- а) *и*: *ӣроминила* (Габ.);
 б) *и*: *дв̄и гддине* (Јас.), *дв̄и кӯће* (Добр.);
 в) *и*: *не разум̄им* (Гр.), *умрӣћеш*, *не разум̄им* (Јас.), *разум̄иш*, *разум̄им*, *ддн̄ила*, *м̄лаой̄рин* (Међ.), *разум̄им*, *не см̄им*, *разум̄иш* (Добр.).

Рефлекси \bar{b} у данашњим кратким слоговима су овакви:

1) \bar{b} даје *je*: *мјесéцӣ*, *бјéжс̄е*, *иј̄ѣшк̄е*, *бјéжси*, *ӯс̄ӣјело је*, *дј̄ѣ̄шелина*, *бјéжсӣиe*, *смј̄éсӣи се*, *бјéжало се*, *ӣдбјежс̄е*, *вј̄ѣр̄е ми*, *не вјерӯј му* (Габ.), *сј̄éди*, *чдвјека*, *дј̄éвд̄јка*, *дј̄éвд̄јки*, *чдвјеку*, *вј̄ѣрӯју*, *не вјерӯјемо*, *ӣрандјед*, *ӯвјенч̄о се*, *ӣдбјежс̄и*, *дв̄éс̄тиа*, *мј̄éс̄тио*, *дбјес̄и*, *мј̄éс̄тиа*, *дбјес̄ио*, *невјес̄иу*, *збј̄éгови*, *бј̄éжс̄о*, *ӣрдс̄вјеӣи*, *дј̄éвд̄јк̄е*, *ӣдбјежс̄о*, *ӣрэмј̄еш̄ӣа се*, *ӣј̄éс̄ме*, *свј̄éдок*, *сј̄éд̄ећ*, *дв̄éс̄тиа*, *мј̄есéцӣ*, *дј̄éш̄еӣу*, *дј̄éца*, *дј̄éку*, *дј̄éвд̄јкам* (Гр.), *дј̄éдови*, *ӣрэмј̄еш̄ӣај*, *м̄евдјед* (!), *дсјечак*, *сј̄екир̄ом*, *дсјеч̄ам*, *мј̄éс̄еу*, *свј̄éӣло*, *дј̄éвд̄јку*, *с̄тарј̄éшина*, *ӣјеш̄аци*, *ӣјéсна*, *вјенч̄ање*, *вјенч̄ају се*, *ӣј̄éме*, *звј̄эздац*, *кд̄њ*, *избј̄егав̄аӣ*, *намј̄ерили се*, *бј̄éл̄ӯв*, *ӣбсједник*, *цј̄éӣало*, *цј̄éд̄а̄лка*, *ӣобј̄éш̄њело* (Јас.), *вј̄éш̄ар*, *мј̄éс̄тио*, *дбје*, *ӣј̄éме*, *намј̄ёрник*, *обј̄еш̄е̄н̄ак*, *мј̄éс̄еца*, *намј̄éш̄к̄о се*, *вј̄éш̄ра*, *сј̄éди*, *вј̄éрӯјем*, *вј̄éру*, *невјес̄иа* (Баћ.), *дбјес̄ила се*, *убј̄éћива*, *мј̄éс̄ӣӣмично*, *ӣрӣ мј̄éс̄еца* (Међ.);

2) \bar{b} даје *e* са јотованим претходним сугласником:

- а) (x)̄л̄éба, (x)̄л̄éбом, л̄ейд̄ӣа, л̄éшӣв̄и, л̄éӣӣш̄и, л̄éӣо, ӯл̄егла;
 б) н̄д̄дра, н̄éжан, н̄éгӯју. То су облици који су својствени свим јекавцима Херцеговине.

Потврде за јотовање других сугласника су ове:

- а) *tē* > *he*: *ӣӣћераӣ*, *ӣш̄éла*, *ӣд̄ћера̄ј*, *ӣд̄ћерала сам*, *ӯћераӣе га* (Баћ.), *ӣш̄éли*, *ӣӣћераӣ*, *ӣш̄éли су*, *д̄ћерали су*, *не ӣш̄ела*, *не ӯћера̄*, *д̄д̄ћераӣ*, *ӣр̄éћераӣ* (Гр.), *д̄ћер̄ам*, *д̄д̄ћер̄ам*, *д̄ћераӣ*, *ӣр̄éћераӣ*, *не ӣш̄ела*, *ӣрӣћер̄о* (Јас.), *ӣш̄éла*, *д̄д̄ћераӣ*, *ӣш̄éо*, *д̄д̄ћерали*, *ӣд̄ћера̄ј*, *ӣр̄éћера̄ ӣи* (Габ.), *ӣш̄éли*, *Ш̄ћ̄éӣӣи*, *ӣш̄éо*, *ӣӣћерали*, *Ш̄ћ̄éӣо*, *д̄д̄ћераӣ* (Међ.), *д̄ћер̄о*, *не ӣш̄ела*, *ӣш̄éо* (Добр.);
- б) *dē* > *he*: *ӯӣће*, *ћ̄еца*, *н̄éће*, *ћ̄é*, *нӣће*, *ћ̄ец̄é*, *сӣћ̄еӣ*, *ӣће* (ако га *ӣће* *вид̄им*), *о̄ће*, *ћ̄éвд̄јка*, *ћ̄éв̄ер*, *н̄éће.ља*, *ӣон̄éће.љак*, *ӣос̄ӣћ̄еӣ*, *ћ̄éӣелина* (Јас.), *ћ̄еца*, *ћ̄éгод*, *ћ̄é си*, *о̄ћек̄ара*, *ћ̄еци*, *о̄в̄ће*, *ћ̄éӣӣӣӣи*, *о̄ће*, *ӯӣће*, *ћ̄ец̄é*, *н̄éће*, *н̄éће.ља* (Габ.), *ћ̄é*, *ӣће* (*ј̄éда ју ӣће*), *ћ̄еца*, *ћ̄éвд̄јке*, *ћ̄éд*, *ћ̄éде*, *нӣће*, *св̄аће*, *о̄ће*, *во̄ће*, *ӣо̄ћ̄екој̄а*, *ћ̄éв̄ер*, *н̄éће.ља*, *ћ̄éӣелина*, *о̄*

ђеци, и *ћѣцѣм*, *ћѣци* (Баћ.), *ћѣд*, *нѣђе*, *ћѣ је*, *вићела*, *вође*, *ниђе*, *овђе*, *унђе*, *мѣћед*, *оћекѣр*, *ође*, *ћѣвербашиа*, *ћѣвѣр*, *ћѣвѣјка*, *ћѣ*, *ћѣвѣјки*, *кѣућѣља*, *ћѣшѣлина*, *ћѣци*, *ћѣцо*, *овћен* (Гр.), *ћѣ*, *ође*, *нѣђе*, *ћѣвѣјка*, *оћек*, *ниђе*, *ио* *ћекѣу*, *сићѣш*, *вође*, *ћѣца*, *нунђе*, *евѣоћек*, *нѣћѣља* (Мећ.), *овђе*, *ође*, *ћѣвѣјка*, *нѣћѣља*, *ћѣшѣшѣи* (Добр.);

- в) *сѣ* > *се*: *оѣѣшѣи*, *оѣшѣшѣи се*, *уѣсек*, *оѣвѣр*, *оѣдока*, *оѣди*, *на оѣдници*, *па и иѣоѣ* (послије), *иѣрѣседник* (Габ.), *оѣди*, *оѣс*, *оѣдница*, *иѣоѣдила је*, *оѣкавица*, *оѣвѣр*, *иѣрѣседник*, *оѣдоци*, *оѣдоцијо је*, *оѣдоим*, *иѣрѣседника*, *оѣдоѣу*, *оѣде*, *оѣѣћѣј*, *оѣднѣ*, *оѣди*, *оѣме*, *оѣшѣва*, *оѣкавица* (Гр.), *о ѣсевера*, *оѣкавица*, *оѣнка*, *оѣдница*, *оѣница*, *оѣкирица*, *иѣрѣседник*, *оѣкосе*, *у оѣкосама* (Јас.), *оѣди*, *оѣдница*, *иѣрѣседник*, *оѣдила је*, *оѣо*, *оѣдоцили су*, *оѣкавици*, *оѣме* (Баћ.), *оѣдница*, *оѣме*, *оѣди*, *оѣдијо па и оѣвѣило* (Мећ.), *оѣди*, *оѣдница*, *оѣромѣшѣни*, *оѣромѣшѣиво* (Добр.);
- г) *зе* > *зе*: *иѣзѣлица*, *иѣзѣс*, *иѣзѣо* (Баћ.), *иѣзѣс*, *иѣзѣлица* (Јас.), *иѣзѣлице*, *иѣзѣла* (Гр.), *иѣзѣло се*, *иѣзѣлица* (Мећ.), *иѣзѣли*, *иѣзѣлицѣи* (Добр.), *иѣзде* (Раштани);
- д) *сѣ* > *ће*: *ћѣйѣло* (Баћ., Габ., Гр., Јас.), *ишѣћѣиѣј* (Гр.), *оћѣ дѣиѣо* (Мећ.);

ђ) уснени сугласници + *је*: *бљѣжѣшѣи* (Јас.), *оѣбљѣ*, *оѣбљѣма* (Баћ.), *оѣбљѣ* (Гр.), *бљѣжѣо*, *бљѣжѣѣ* (Мећ.).

Иза сонанта *р* биљежѣно сам и *је*: *гѣрје*, *изгѣрјѣло*, *оѣшѣарјѣло се* (Јас.), *оѣшѣарјѣла сам* (Гр.), *оѣшѣарјѣшина* (Гр., Баћ., Мећ.).

Није мали број ни потврда са неизмијењеним овим сугласницима испред *је* од *ѣ*. Истина, оне су углавном из Грацке.

иѣје: *иѣјѣме*, *иѣјѣшѣи*, *иѣјѣскоѣба*, *иѣјѣска*, *Сиѣјѣиѣн*, *Сиѣјѣиѣнов град* (Гр.);⁴

дје: *дјѣвѣјка*, *дјѣвѣјки*, *оѣвође*, *дјѣца*, *иѣранѣјѣд*, *дјѣвѣјкѣ*, *дјѣци*, *дјѣшѣиѣу*, *дјѣвѣјкѣм*, *дјѣѣѣ*, *дјѣѣѣови*, *мѣвѣдјѣд*, *дјѣвѣјку*, *дјѣшѣелина* (Гр.), *дјѣшѣелина* (Јас., Габ.);

сје: *сјѣди*, *сјѣдѣћ*, *оѣсјѣчѣк*, *сјѣкириѣм*, *сјѣћѣм се*, *не оѣсјѣћѣм*, *иѣбсјѣдник*, *иѣоѣсјѣи* (Гр.), *у оѣсјѣку* (Јас.), *сјѣћѣиѣ се*, *у иѣоѣсјѣиѣу* (Мећ.), *сјѣди*, *сјѣћѣиѣ ли се* (Добр.);

зје: *иѣзѣлица* (Гр.);

ѣје: *ѣјѣило*, *ѣјѣѣѣљка* (Гр.).

Иза уснених сугласника код свих ових јекаваца најчѣшће имамо неизмијењѣно стање:

иѣјѣсма, *иѣјѣвѣиѣи*, *иѣриѣиѣи*, *зѣиѣјѣвѣо*, *дѣиѣјѣвѣо*, *бјѣжѣшѣи*, *иѣѣбјѣжѣсѣ*, *иѣѣбјѣжѣли су*, *бјѣжѣуѣнац*, *мјѣдѣшѣо*, *иѣзмјѣри*, *смјѣли*, *смјѣдѣшѣили се*, *вјѣѣра*, *вјѣѣровѣо*, *вјѣѣрујѣм* — у свим мјѣстима.

је својих предака — остали су досљедни јекавци. Број примјера у којима имамо самогласник *и* мјесто *ћ* није велик, а и они примјери који су овдје наведени говоре да икавски облици тешко потискују изворни изговор.

Међу наведеним примјерима са *и* мј. *ћ* разликујемо тзв. морфолошке икавизме и праве икавизме. У прву групу иду примјери типа: *живић*, *волић*, *остарили су*, *обомла* и сл. На овакве примјере наилазимо и у другим јекавским говорима, и они не морају бити, а обично и нису, посљедица икавског утицаја (в. СДЗБ XIV, 59). У другу групу ишли би примјери као: *слићимши*, *звиздан*, *дица*, *невисица*, *гори(ка)*, *доли(ка)* и сл. У вези са овим посљедњим примјерима поставља се питање да ли су и они донесени из старог завичаја или су преузети ту, од сусједа икаваца. С обзиром на то да већина ових јекаваца води поријекло из централне Херцеговине, нарочито они из Мостарског блата, највјероватније је да су они такав изговор у наведеним примјерима донијели из старог завичаја. Не треба заборавити да и у говору Муслимана централнохерцеговачког говорног подручја још и данас те ријечи могу да се јаве са икавским рефлексом (исп. Говор села Буне, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, 1957). Тешко је вјеровати да би изворни изговор у ријечима са тако великом фреквенцијом устукнуо пред другим изговором који је стран становницима ових јекавских оаза. Да је то тако потврђује нам и искључиво јекавски изговор других ријечи са великом честотом употребе: *ће*, *ћевојка*, *ћед*, *нећеља* и сл.

Искључиво јекавски изговор у посљедњим овдје наведеним примјерима налазимо и у у централнохерцеговачком. Све то, опет, говори да икавизми на које наилазимо у говору ових западнохерцеговачких јекаваца најчешће нису примљени ту, на том тлу, него су донесени из области која се налази са друге стране ријеке Неретве. Друго је питање откуда такав рефлекс *ћ* у говору централнохерцеговачких јекаваца (о томе в. ЈФ XXV, 314).

2. Данашњи рефлекси *ћ*, са својим квалитативним и квантитативним специфичностима, добрим дијелом говоре и о поријеклу наших јекаваца, а и времену њихова досељавања у ове крајеве. Двосложни рефлекси са Вуковим квантитативним одликама најчешће су биљежени у муслиманским селима овога подручја — Грацка и Јасеница. Двосложни рефлекси са изразитом дужином на другом слогу јављају се подједнако у свим овим мјестима, али ту, исто тако, наилазимо и на типичне централнохерцеговачке рефлексе *ћ*. Све то говори да ови јекавци још чувају онакво стање какво су донијели из матичног подручја. Ово још боље потврђују примјери са неизвршеним јотовањем.

3. Познато је да јотовање сугласника *iii* и *đ, s, z* и *ц* даје посебан печат херцеговачком јекавизму. Зна се да је Вук, у другом периоду свога рада, употребљавао примјере типа *ђевојка* и *ћерайи* и у својој писаној ријечи. Констриктиви *s* и *z* и африката *ц* ни тада нису нашли своје мјесто, у измијењеном облику, тј. као *ć, ź,* и *ћ,* у Вуковој писаној ријечи (исп. Ј Ф XXV, 201—209). Правећи једно поређење између фонетике Вукове писане ријечи и фонетике херцеговачких говора ја сам претпоставио да ни Вукови преци нису знали за сва херцеговачка јотовања, да из старог завичаја ни они нису понијели измијењене све сугласнике за чију промјену знају данашњи говори јекавске Херцеговине (ор. cit. 203). Материјал који нам пружају ова јекавска села ишао би у прилог тој претпоставци.

Сасвим је разумљиво што се артикулација ликвида *л* и *н* прва стопила са артикулацијом палаталног сонанта *ј* из *је < ђ*. Отуда у свим јекавским говорима данас имамо извршено јотовање ових сугласника у групама *лѣ* и *нѣ*, то чак и у оним говорима који су се доста рано издвојили из јекавске цјелине и наставили самосталан живот. Такви су, рецимо, дубровачки говор и говор личких јекаваца. М. Решетар констатује код Марина Држића, XVI в. као обичне не само примјере типа *ијјерайи* и *дјеца*, како је и у савременом дубровачком говору, него и *л-јејоџа*, *ми-јеје*, а као врло ријетки наводе се примјери типа *њешџо* и *уљ'езла* (Rad 248, 159—160). То значи: 1. да је тек у XVI вијеку једносложни рефлекс *ђ* добио чист сонант *ј* у *је*; 2. да су тек тада створени фонетски услови за измјену ових гласовних скупина, за јотовање и 3. да су и овдје први били на удару сонанти. Зна се да је у дубровачком говору процес овога јотовања и завршен на овим гласовним групама *-лѣ* и *нѣ*. Херцеговачки говори, међутим, у реализацији ове гласовне промјене кренули су знатно даље, иако ни они нису сви ишли подједнако далеко (в. СДЗБ XIV, 61—68). Јекавске оазе, о чијем је говору овдје ријеч, не дају јединствену слику када је у питању ова гласовна појава. И ту Грацка показује више архаизама, што је и разумљиво. У овом селу, то је већ показано, наилазимо и на случајеве гдје се још чува неизмијењено стање у групама *лѣ, дѣ, зѣ, зѣ* и *сѣ*, а заједно са јекавцима овог села и други јекавци западнохерцеговачке зоне имају скоро очувано старије стање у примјерима типа: *ијјесма, бјечве, мјера, вјера*. Поставља се питање — откуда ова недоследност у говору Грацке; зашто и ту немамо редовно *ђевојка, ћерайи, љес(ији)* и сл.

Одговор на ово питање може бити тројак, и то:

а) Они су такво стање донијели из старог завичаја и задржали га до наших дана. Значи, они су напустили јекавску Херцеговину

прије него се ново јотовање потпуно завршило, а напуштањем јекавске територије у њихову говору су престали да дјелују фонетски закони који су тамо били на снази.

б) Већ је речено да становници овога села нису сви дошли у исто вријеме, и не сви из истих крајева јекавске Херцеговине. Могуће је да су они који су најраније овамо дошли донијели у свом изговору јотоване само сонанте *л* и *н*, а да су касније придошлице носиле у свом изговору јотоване и друге сугласнике *ш*, *д*, *с*, *з* и *ц*. Тако су ту дошли у непосредни контакт представници различитих изговора. Пошто ни једна од ових група није успјела да наметне свој изговор другој групи, сачувано је старије стање — напореда се јављају и једни и други облици.

в) Могуће је претпоставити да су облици са неизвршеним јотовањем у говору ових јекаваца секундарног поријекла, унесени у њихов говор са стране — из говора босанских јекаваца са којима они доста времена проводе на „планинама“ (Височици и Бјелашници).

За мене је, да то одмах истакнем, најприхватљивија прва овдје наведена могућност. А ево зашто. Од босанских јекаваца они нису примчили ниједну другу говорну особину. У њихову говору нема ни трага шћакавизмима (уп. ријечи једне жене из Грацке: *ми тѹмѹ кѹжемо сиршише*, а у планини *кажѹ сиршише*), нема ни непренесене акцентуације — а то су особине на које се још увијек наилази у говору тих босанских јекаваца. Осим тога, исто толико колико и Грачани на тим планинама живе и Подвелешци, а и Јасеничани, па ипак у њихову говору нема оволико потврда за неизвршено јотовање у примјерима типа *дјевојка* и *сјекира*. Да је у питању страни утицај, без сумње, његових трагова би било и у говору Подвележја. А тамо не наилазимо на ову фонетску особину.

Изнесен материјал из Грацке, исто тко, говори да су становници овога села најраније напустили јекавско матично тло и тако престали да у еволутивном развоју слиједу ход јекавских херцеговачких говора који се налазе са друге стране ријеке Неретве.

Зашто је међу потврдама за новије јотовање најмање примјера у којима су уснени сугласници претрпјели ову гласовну промјену мислим да се одговор може наћи у мом раду о односу фонетике Вукове писане ријечи и фонетике говора јекавске Херцеговине (ЈФ XXV, стр. 206 и напомена 108). У прилог схватању да су ови јекавци донијели из старог завичаја недовршено ново јотовање говори и материјал који нам пружају писма Херцеговаца из ранијих вјекова, управо из времена када су наши јекавци напустили матично подручје. У раду о источно-херцеговачком говору (СДЗБ XIV) ја сам навео неколико примјера са

неизвршеним јотовањем из писама Поповаца, писма су с краја XVII вијека. Сада сам у могућности да тим примјерима придодам још неке.

г) У друбоваком архиву, серија ASMM 1984 А, В, С, налазимо доста писама која су писали Херцеговци, разних вјероисповијести, Дубровачкој републици. У тим писмима, а она су из XVII и XVIII вијека, налазимо обележење стање:

1562. (X. Нови): *овдие, Сйшею, Сйшею, гдие; разумех, овдие,*
 1593. (X. Нови): *видиети;*
 1619. (X. Нови): *разумесмо;*
 1620. (X. Нови): *у неђелу, ђе ие;*
 1622. (X. Нови): *pedieglu, ighieschiete, htiene* (уп. doghie — дође);
 1631. (X. Нови): *разумех, шйогође;*
 1639. (Габела): *neuertim* (= невјерним);
 1641. (Габела): *procletoš, coviek, sieromaš;*
 1649. (Столац): *разумесмо, намерили, ђвесџи* (с = је);
 1650. (Гацко): *ојовиђели* (ћ = ђ), *разумех; виђети, суседи;*
 1650. (Требиње): *разумели смо;*
 1652. (Мустаћи): *Сћейановића, ође, виђе, з ђецом, обесили, веру;*
 1655. (Љубомир): *ојовиђети, јовиђети, ђеце, Сћейан, ђечџи, серомаху;*
 1655. (Гацко): *ђе, ође;* (Љубомир): *мјесеца, разумело;*
 1655. (Градац код Хутова): *сieroмахом, сieroмаха, сieroмаси;*
 1658. (Требињска област): *зађераше, дођераше, јриђераше, онђе, ђеца, ђе иа сјоим, ође; живлели;*
 1658. (Зажабље): *сусиејсјиву, сieroмаха, сieroмаси;*
 Половина 17. в. (Гацко): *седим, разумесмо;* (Попово): *ђејетиа, ође;*
 (X. Нови): *виђети, осиецаје;*
 1660. (Требињска област): *виђели, ођера, не ђеше, ђерали, онђе, онђена, ђе ие био, виђет, ојсиекао, виерујџе, мјесеца, косиера;* (Мустаћи): *кђестје, ође, неђелу дана, овђе, ђе, седи; разумлех;*
 1662. (X. Нови): *meseca, biesce;*
 1663. (X. Нови): *јонеђелник, разумесмо;*
 1664. (Љубомир): *зайовиђети, ође;*
 1666. (Слано): *јонеђелник, виђели;*
 1669. (Попово): *ојовиђети, у Сћейошевиђе;* (Требиње): *ђејетиа*
 1670. (Требиње): *онђе, јонеђелник;* (X. Нови): *ђецу;*
 1676—1687. (Никшић): *виђе, виђесмо, јобиеже, виеру, биеси;*
 1682. (Нови): *разумлех;*
 1685. (Требиње): *ође;*
 1689—1691. (Требиње): *разумлех;* (Зупци): *двиејџи, мјесје, косиер*

1692. (Столац): *онђе, њоћераше, ћера, ћели су ме убишї, мистїо, ња ме зову њасом вером, њасја веро, њасју веру;*
 1692. (Попово): *не вићесмо, серомашишво, оћерасмо;* (Требиње): *ђеца;*
 1696. (Требиње): *разумлех, млесеца;* (Гацко): *онђех(!)*
 1696. (Мостар): *разумлех, али: човик;* (Попово): *оћерали, ниђе;*
 1696. (Зупци): *није кћела, да се њосичемо, онђе, обедовали;*
 1696. (Х. Нови): *зайовићели;*
 1697. (Х. Нови): *вићећемо;*
 1699. (Зупци): *живлеши, човка, вѣру*
 1705. (Требиње): *доћерали;*
 1708. (Требиње): *видеше;*
 1715. (Требиње): *у нећелу, ње, двесїи;*
 1717. (Требиње): *ђе, вера, Сћейан, ође;*
 Прве деценије 18. века (Требиње): *вићели, жућели, разумлесмо, млесїо; разумлесмо, оћерали, овђе, оћена;*
 1720—25. (Требиње): *вићели, одседочїи, разумлех, њривићели; вићеле, разумлесмо, разумлели смо*¹⁸.

д) Нешто слично налазимо и на надгробним споменицима са подручја Херцеговине. На споменику у Премилову Пољу (околина Стоца) из XV вијека налазимо *Цвјейком* (чвѣтком), на споменику из Свитава (околина Чапљине), такође из XV вијека, читамо: *Сїицейанова*; на једном споменику из Давидовића (околина Билеће) за који издавач овога зборника, проф. М. Вего, претпоставља да је настао у периоду XVI—XVII вијека налазимо: *овђе* (овће). Чини ми се да је овај споменик из XVII вијека, јотовање дентала *д* са *је < в* говори у прилог те претпоставке.

На једном надгробном споменку из Подградиње (Храсно—Љубиње) налазимо *ушвче* (швѣче). Проф. Вего мисли да је то споменик из XV—XVI вијека. Ако је вјерно дат облик аориста глагола усјећи, тј. са јотованим фрикативом, то ће бити споменик из каснијег периода, с краја XVII или, пак, почетка XVIII вијека. Али пошто на истом споменику налазимо и *довеже* (довеже ове кости), могуће је да ту и није у питању фонетска слика народног изговора тога времена, него писарска омашка.

Као што видимо, и ови надгробни споменици говоре да херцеговачко јотовање, које је условљено присуством сонанта *ј* из *је < в*,

¹⁸ У ћирилским рукописима *ћ-ћ* и *ђ, л-л* и *љ, с-с* и з.

почиње да се реализује у XVI вијеку, да би се његови резултати јасно испољавали тек у XVII вијеку¹⁹.

Мада ни писма, а ни текстови надгробних споменика, не одражавају увијек највјернију слику говора онога у чије је име то писмо писано, односно гдје је тај споменик настао, ипак се из цјелокупног њиховог текста јасно види да су писари, нарочито код писама, били са јекавског гла. Материјал из наведених писама упућује на следеће закључке:

1. Ортографска разлика између рефлекса \bar{b} и \acute{b} најчешће је јасно исказана: $\bar{b} = ue$ или ube ; $mie\bar{u}$, $die\bar{u}$; $l\bar{b}e\bar{u}$, $di\bar{b}e\bar{u}$; $\acute{b} = e$, ie : $vera$, $biesajiti$.

2. До почетка XVII вијека нема потврда за јотовање оклузива d и ij , или констриктива s и z : $ovdie$, $deca$, $Sij\bar{m}e\bar{u}$, $sies\bar{u}$. Већ у првим деценијама XVII вијека наилазимо на потврде са извршеним јотовањем: u $ne\bar{h}e\bar{u}$, $vi\bar{h}e\bar{u}$, $She\bar{u}$;

3. Потврде са јотованим оклузивима јављају се кроз читав седамнаести вијек, и у писмима из свих крајева јекавске Херцеговине, као и Боке и Црне Горе.

4. Љубомирско *серомаху* (1655), према габеоском *сиеромаху* (1641), могло би упућивати на закључак да се у првом, щубомирском примјеру огледа извршено јотовање констриктива s : $\acute{s}e\bar{r}o\bar{m}a\bar{h}u$. Ово би се, исто тако, могло рећи и за требињско *серомашиво*, крај седамнаестог вијека. Пошто у свим тим писмима налазимо примјере типа *ђевојка*, *виђеши*, *ћера*, *иоћера*, није немогуће да се и у примјеру *серомашиво* огледа извршено јотовање, али, исто тако, ту може да буде у питању и писарски манир: $e = je$, према габеоском ie .

5. Примјери типа *разумлех*, *млесио* доста су ријетки у писмима XVII вијека. Најстарији примјер којим ја располажем је из 1658, околина Требиња: *живлели*, значи из краја шесте деценије седамнаестог вијека. На послје овога времена, до краја XVII вијека, потврде за јотовање уснених сугласника са $je < \acute{b}$ нису бројне: *разумлех* (1660), *разумлех* (1682), *разумлех* (1689—1691), *разумлех* (1696), дакле, сви примјери у којима имамо појаву епентетског l : $t\bar{e}-ml(j)e$, $v\bar{e} > vl(j)e$ везани су за облике глагола *живјеши* и *разумјеши*. А ово говори да то може бити почетак јотовања уснених сугласника, и да је оно прво почело да се

¹⁹ А. Младеновић са подручја Боке Которске наводи потврде за јотовање група \bar{ij} и dje из прве деценије седамнаестог вијека: ω $\bar{h}e\bar{u}$ — $\bar{h}e\bar{u}$, bi $\bar{k}\bar{h}e\bar{u}$, ne bi $\bar{k}\bar{h}e\bar{u}$ — 11-IV-1602; $\bar{h}e\bar{u}$ — $\bar{h}e\bar{u}$, $\bar{h}ax\bar{h}$ — 15-IX-1604; ne bi $\bar{k}\bar{h}e\bar{u}$ — 5-V-1608; $\bar{h}e\bar{u}\delta$ — $\bar{h}e\bar{u}$ — 10-III-1620; $\bar{h}e\bar{u}\delta$ — $\bar{h}e\bar{u}$ — 23-XII-1623. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику књ. VII, 1964, стр. 158.

реализује у глаголским облицима. Тек крајем седамнаестог вијека срећемо и *млесеца* (1696) а почетком XVII в. и: *млестіо*. У цијелом том периоду, друга половина седамнаестог и почетак осамнаестог вијека, као уосталом и у савременом говору тих крајева, напореда са *мл* (*млестіо-мљестіо*) јавља се и неизмијењена ова сугласничка скупина (*млестіо, местіо*, односно данас: *мјесіто*). Интересантно је да су скоро сви примјери са јотованим усненим сугласницима везани за групу *тѣ-мје*, а само два примјера за групу *вѣ-вје*: *живлели* (1658) и *живлейи* (1699). А и ови примјери потврђују тачност претпоставке да је мијењање уснених сугласника испред *је* од *ѣ* прво захватило глаголске облике (в. ЈФ XXV, 206—207). Напоменимо уз то да је јотовање уснених сугласника са физиолошког гледишта најкомпликованији гласовни процес. Поред интензивирања фонационе струје, што неопходно прати ову гласовну појаву, ту долази и до знатног помјерања мјеста артикулације палаталног *ј*. Управо, ту имамо својеврсну асимилацију по мјесту творбе између билабијалног сугласника и палаталног сонанта *ј* (исп. пресејке усне дупље за *ј* и *љ* код Милетића: Изговор српскохрв. гласова, сл. 41 за *ј* и 50 за *љ*).

Посебно указујемо на једно писмо из Зубаца (Требиње) са краја XVII вијека (1699). У томе писму поред *живлейи*, са већ извршеним јотовањем лабио-денталног *в* у инфинитиву, налазимо и: *вѣру*, дакле, без јотовања. И, што је за нас овдје врло значајно, писар прави и ортографску разлику између ова два случаја: *живлейи: вѣру*. То, опет, значи да је он те примјере другачије и изговарао.

6. У вези са т. 4 у којој су наведени примјери са *ѣ* < *сѣ* посебно указујемо на неке примјере из Стоца, са краја XVII в. Поред *сј* у облику придјева *ѣасји*, у писму налазимо и само *с*: *ѣасом вером*. Објашњење за ове примјере може бити различито, и то: а) у питању је писарска омашка, испуштен је сонант *ј*, што није ни необично ни немогуће, али не и најсигурније, и б) у питању је фонетски, изговорни облик тога времена и тога краја, значи са извршеним јотовањем *-ѣ*, а пошто писар није имао графичког знака за овај глас, он је и даље писао *с*, али сада без присуства гласа *ј*. То, исто тако, говори да су се у то вријеме могли напореда употребљавати и облици са *сј* и облици са *ѣ*: *ѣасји*, као старија фонетска форма, и *ѣаси*, као новији резултат гласовних промјена. Крај XVII вијека, без сумње, већ је знао за фонему *ѣ*. Највјероватније је да је у то вријеме јотовање гласовних скупина *сј* у *ѣ* захватило не само стару групу *сѣ* него и стару групу *сј*. Отуда идентични резултати и у примјерима типа *ѣдница* и у примјерима типа *ѣаси*. Да је ту постојала било каква фонетска издиференцираност, резултати не би могли бити идентични.

Дакле, и писма, и надгробни споменици из јекавске Херцеговине говоре да појава гласовних група *дје*, *ије*, *сје* у Грацкој, а и другим јекавским мјестима западнохерцеговачке зоне, није секундарног поријекла. Ту, дакле, није у питању страни утицај. Данашње стање наслијеђено је из ранијег периода развитака ових говора; управо, такво стање западнохерцеговачки јекавци су донијели из старог завичаја. Ово, опет, потврђује мишљење да процес јотовања није, у вријеме када су ови јекавци напуштали матично тло, био завршен ни у говорима источно од Неретве. Истина, и у тим говорима наићи ће се на понеки примјер у коме имамо неизвршено јотовање. Али, то је посебан проблем (в. СДЗБ XIV, 57). На питање зашто је то тако може бити више одговора (исп. код А. Сомерфелда: *un mot peut résister à un développement phonétique qui transforme d'autres mots ayant la même formation phonétique*“, А. Sommerfeld : *Diachronic and Synchronic Aspects of Language*, 168).

7. Јотовање као фонетски процес изискује да се о њему каже нешто и са становишта експерименталне фонетике. О томе проблему је и раније било говора у нашој науци. Ја овдје указујем на један од најновијих радова у коме се говори и о овоме фонетском феномену. Проф. Универзитета у Стразбургу Жорж Страка (Georges Straka) у раду: *Naissance et disparition des consonnes palatales dans l'évolution du latin au français*²⁰, проблему измјене непалаталних сугласника приступа као фонетичар који добро познаје не само фонетику романских него и словенских језика. За нас су овдје значајне двије констатације које налазимо у томе раду: 1. палатални сугласници не иду у групу гласова које карактерише ослабљена артикулација, и 2. услов за ову гласовну промјену није искључиво везан за присуство палаталног сонанта *j* него још и за интензивирање артикулационог процеса. Ако изостаје овај моменат, јотовање се не врши, без обзира на то што постоји веза између непалаталног гласа и палаталног сонанта *j*. Ево шта о томе каже проф. Страка:

— C'est donc dans l'énergie et la fermeté articulatoire qu'il faut chercher la cause principale de la naissance des palatales. Les idiomes qui en manquent ne palatalisent pas. D'autres idiomes peuvent palataliser au cours d'une certaine période de leur évolution qui est marquée par ce caractère articulatoire, tandis que pendant d'autres périodes, pendant lesquelles l'énergie musculaire fait défaut, de nouvelles palatales n'apparaissent plus et les anciennes disparaissent (стр. 129—130). Чини

²⁰ Travaux de linguistique et de littérature, III, 1, Strasbourg 1965, 117-151.

ми се да се ови моменти морају имати у виду и при објашњењу наших примјера. Чињеница је да јекавци који су напустили матично подручје прије дефинитивно завршених гласовних промјена условљених присуством гласа *j* из једносложног рефлекса *ʃ* нису на новом терену завршили овај фонетски процес, не ни у оном омјеру као што је то случај са говорима чију су средину они напустили. Без сумње, ту постоји и један психофизиолошки разлог. Свака нова средина на извјестан начин дјелује на психу човјека, а то има одраза и на артикулационе процесе. Артикулација постаје лабавија, интензивно слабија, а ови моменти су довољни да се прекине неки од започетих фонетских процеса. Могуће је, то истиче и проф. Страка, да наступи и неко рестаурирање старијег стања, али ако до те појаве и не дође, свакако ће да дође до конзервирања постојећег стања.

8. Посебно је питање, а и оно је чисто фонетско, да ли сви сугласници који су иначе подложни јотовању трпе ову гласовну промјену у исто вријеме, или и ту постоји нека хронолошка хијерархија. Другачије речено — да ли је процес јотовања у примјерима типа *цвијеће*, *забрђе*, *сноиље*, *гробље* и у примјерима гдје је ову појаву условљавало *j* из *je* < *ʃ* био повезан — временски и територијално (исп. о томе код проф. Белића, ЈФ II, 221). То је посебно фонетско питање које изискује и више увида у архивску грађу и шире сагледавање дијалекатског материјала (исп. мишљење проф. Страке за сличну фонетску појаву у романским језицима, *op. cit.* 130—132).

9. Двојаки наставци у инструменталу једнине, дативу, инструменталу, локативу и генитиву множине замјеничко-придјевске промјене не дају довољно материјала за било какво закључивање. Једино се може рећи да се скоро подједнако јављају и једни и други наставци. Ово двојство би се, такође, могло различито тумачити. Могло би се помишљати да су ови јекавци из старог завичаја донијели уопштене наставке старих тврдых основа, а да су овдје, под утицајем икаваца, почели употребљавати и наставке старих меких основа. Могуће је, исто тако, претпоставити да су они управо овакво стање и донијели из матичних говора. Пошто и централнохерцеговачки зна за ово двојство, нарочито она мјеста која се налазе у пограничном појасу према источнохерцеговачком говору, а управо из тих мјеста и воде поријекло многи наши јекавци, највјероватније је да су они овакво стање и донијели у свом говору (исп. за источнохерцеговачки СДЗб XIV, 145; за централнохерцеговачки в. ЈФ XXIV, 303)

И на крају — да је врло живо јекавско језичко осјећање код оних о чијем је говору овдје ријеч свједочи и то што у њихову говору

има врло мало примјера са секундарном вриједности *ʋ*. То значи да у њиховој свијести још увијек постоји јасно издиференцирана фонолошка вриједност између самогласника *и* и њихових рефлекса *ʋ*.

Проблематика консонантизма

1. А ф р и к а т е

Артикулација африката у говору ових јекаваца не одступа од стандардне артикулационе норме нашега књижевног језика, то значи да они — како православци тако и Муслимани — разликују *ч* и *ћ*, *ш* и *џ*. Ово је потребно истаћи не само због тога што на овом подручју наилазимо и на појаву свођења ових двају сугласничких парова на један, на *ћ* и *џ* (таква је, рецимо, ситуација у говору Љубушкога), него и због тога што и у неким мјестима на централнохерцеговачком подручју наилазимо на супституцију африката *ч* и *ш* африкатама *ћ* и *џ* (в. Говор села Буне, стр. 6). У својим биљешкама ја сам нашао само два примјера која одступају од онога што је речено за артикулацију африката у говору ових јекаваца, то су: *Ђабир* — лично име, забиљежено у Гр. и *ћараја*, забиљежено у Међ.

Појаву африкате *ћ* мј. *ш* у личном имену *Џабир* треба везати за говор Муслимана Љубушкога. Мушко муслиманско име *Џабир* није често у Херцеговини, поготово не код сељака Муслимана. То име постоји у Љубушком, али се јавља са *ћ* — *Ђабир*, па није искључено да је управо у таквој форми оно и преузето из говора љубушких Муслимана. Дакле, у питању је лексичка посуђеница, а не фонетско одступање од артикулационог стандарда.

Други примјер у коме срећамо супституцију једне африкате другом (*ћараја*) забиљежен је од једнога средовјечног Муслимана који иначе има чисту артикулацију ових гласова. То значи да је и овдје у питању нека индивидуална појава.

2. П а л а т а л н и с о н а н т и љ и њ

Посебно указујем на артикулацију сугласника *љ* и *њ* због тога што Муслимани икавци ове херцеговачке зоне, а често и Муслимани неких мјеста на подручју централне Херцеговине, немају јасно издиференцирану артикулацију сонаната *љ* и *њ* на једној страни и сонаната *ј* и *н* на другој страни. У њихову говору имамо појаву свођења ових двају парова сонаната на посљедње овдје наведене гласове. Ја сам у Љубушком биљежио:

Јубушкѝ, јѹди, бдјѐ, најбојѐ; Дуна, негов, кѐнац.

У говору католика из Црвеног Грма (код Љубушког) нисам наишао на ту појаву. Тамо је:

Љубушкѝ, ѹзимљѐ, ддљѐ, Чдѝљина; њѐгов, ндшња, дгњѝшѝе.

У говору јекаваца ове зоне такође је јасно изражена фонетско-фонолошка разлика између *љ* и *ј*, односно *њ* и *н*:

Орлова љушѝ, љољѐвак, кукуљѝца, грѐбље, хљѐба, Гдѹжуљ, чѐљад, сѐљак, зафдљѝва, хдљине, ѝрдѝљачбѹм, ѝшѝѝбѹл; Брдѝшњо, чдѝрња, камѐње, брњдш (Гр.), ѹчѝшѝељ, оѝѝрдѝљали, Мѝљковиѝи, хдљине, ѹзимљѐ, нѐ валдд, ѹ љољѝма, Чдѝљина, гуњче, гуњ, дуњдлук, на кдњу, дгњѝшѝе, ѝдвѐдањ (Јас.), хдљине, грѐбље, ѝѐдља, бѝљеговѐ, ѹ земљу, љѐшѝњѝ, фдмѝља, Дѹбљѝвиѝи; њѝхд, њѝма, мргѝње, ѝрдѝшње (Међ.), Гдбѐљдни, здбљавдјѹ се (метатезом од забављдјѹ се), жѐљѝзничдр, шљѐза, љѐшо, Чдѝљина; свѝжу, чдѝрња, кѐнац, јдње, дгњѝшѝе (Габ.).

Изузеци од овога су: *ѝрдѐјеѝе, ѝрдѐјеѝу, ѝрдѐјеѝи* (Гр.), *ѝрдѐјеѝѐс, у ѝрдѐјеѝе* (Јас.), *ѝрдѐјеѝѐс* (Габ.), као и: *Чдѝјѝина, Чдѝјѝина, нд Чдѝјѝину* (Гр.), *ѹ Чдѝјѝи, Чдѝјѝина* (Јас.), *ѹзимјѐ* и *гддшѝно* (Јас.).

Ово неколико примјера никако се не противи ономе што је раније речено о артикулацији палаталних сонаната у говору ових јекаваца. *Пројеѝе* и *ѝројеѝѝос* налазимо у источнохерцеговачком говору (СДЗб XIV, 89), а ни тамо, као ни овдје, супституција *љ* са *ј* није обична појава. Због тога ја ни у овим примјерима не гледам утицај са стране, него појаву *ј* мј. *љ* у *ѝројеѝе* објашњавам дисимилацијом палаталних сугласника у два наредна слога. Према *ѝројеѝе* јавило се и *ѝројеѝи*. Да је у питању утицај са стране, на ову појаву бисмо наишли и у другим случајевима, а ње ван ових примјера нема.

Чдѝјѝина и *Чдѝјѝина* другачије су природе. То је топоним. Муслимани тога мјеста најчешће и изговарају управо тако име свога мјеста и може се претпоставити да су га и наши јекавци преузели од њих у томе облику. Истина, и овај примјер, као и Јасеничко *ѹзимјѐ* могли би се објашњавати као и источнохерцеговачко *сѝјѝем, укајѝе* (СДЗб XIV, 88), али за такав закључак немамо довољно потврда.

Јасенички прилог *гддшѝно* могао је бити примљен и из говора Чапљине, али ми то не изгледа довољно сигурно. Пошто у другим случајевима не наилазимо на супституцију сонанта *њ* са *н*, ја овдје видим чисто аналошку појаву. Према прилозима за вријеме: *хѝјѝишѝно, седмѝишѝно, мјѝесечѝно, дневѝно* јавило се и *гддшѝно*. Дакле, ту није у питању фонетска појава него морфолошко уопштавање једнога наставка.

Остали проблеми консонантизма

Говор ових јекаваца, а то се види и из онога што је до сада речено, чини саставни дио централнохерцеговачког јекавизма. Због тога није неопходно да овдје разматрамо цјелокупну структуру њихова говора, јер је то, добрим дијелом, дато у другим радовима о говору јекавске Херцеговине. Ми ћемо овдје још указати на неке типичније појаве које могу да нас упуте на доношење општег закључка о говору ових јекавских оаза.

1. Ф р и к а т и в и х и ф

Ова два сугласника немају исту судбину у херцеговачким говорима, али је ипак заједничка тенденција свих тих говора да се постојање једне од ових двију фонема веже за постојање друге фонеме. Наиме, они који у свом гласовном систему имају *x*, они имају у свом консонантизму и фонему *ʃ*, и обратно. Истина, ово не мора бити општеважеће правило, али је у већини случајева тако.

Наши јекавци знају за ова два гласа. И овдје Муслимани досљедније чувају глас *x* од православаца, али и говор првих зна не само за *x* секундарне природе, него и за губљења гласа *x*. Док је код православаца губљење овога гласа обично у свим позицијама у ријечи, код Муслимана је ова појава још увијек везана за крај ријечи, али не и за облик номинатива-акузатива именица. Зашто је то тако мислим да је одговор дат у мом раду о централнохерцеговачком говору (ЈФ XXV, 308—309). Овдје се може рећи да је и код Муслимана почео да слаби осјећај за праву вриједност овога гласа. Да је то тако потврђују нам примјери са секундарним *x*: *хулица*, *Хорман* (= Орман, презиме у Љубушком), *хм* и сл. Исто тако се јасно уочава слабљење артикулације овога сугласника како на крају ријечи, тако и у неким међусамогласничким позицијама. То упућује на претпоставку да би и у њихову говору убрзо дошло до губљења гласа *x* и из других позиција у ријечи. До тога, вјероватно, неће доћи због утицаја школе и књиге које дају подршку овоме гласу, а негдје утичу и на његову рестаурацију.

Фонема *ʃ* је постојана у говору ових јекаваца. Супституције нису честе ни у говору православаца. Дакле, све је у духу централнохерцеговачке говорне ситуације.

2. Упрошћавање сугласничких група

Сугласничке групе на почетку ријечи, ако је први сугласник један оклузив, други констриктив, или ако су оба оклузива, често се упрошћавају:

*сѣшо, сѣваши, сѣвање, сѣвка; шѣница, шѣнишни хлѣб; чѣла, чѣли-
њаѣ, кѣница; шѣца, шѣчурина.*

Исту судбину имају сугласнички скупови на крају ријечи ако је први од њих констриктив, а други оклузив:

*грѣз-грѣзда, ирѣ-ирѣша, иѣс-иѣста, кѣс-кѣсти; ѡилес, иѡмес,
иѡмѣс; здѣиас-здѣиаста, црндмањас-црндмањаста; ирѣш-ирѣшста
нѣвјеш-нѣвјешста.*

И у везама проклитике и акцензоване ријечи, ако постоје услови за губљење сугласника, наилазимо на ту појаву:

ѡ садѡ, ѡ школѣ, ѡ чѣлѡ, ѡ цѣрѡ, ко ѡмијѣ и сл.

3. Десоноризација оклузива и констриктива

Једна од типичнијих централнохерцеговачких говорних особина јесте и десоноризација звучних сугласника — оклузива и констриктива — на крају ријечи — говорног такта (исп. СДЗБ XIV, 109). Та је појава позната и јекавцима ове зоне. Истина, не свима подједнако. Док јекавци Мостарског блата, и они уз Неретву, чешће имају: *дрѣк, грѣш, ѡѣк, лѡбуш* (па и *лѡбушѡви*), *нѡш, млѡдеш* и сл. у Јасеници и Грацкој, нарочито у Грацкој, појава безвучавања на крају ријечи није тако честа. То говори да је десоноризација и у централнохерцеговачкој зони новијег датума. Пошто у овим мјестима појаву безвучних сугласника умјесто звучних на крају говорног такта чешће срећемо код млађих него код старијих, намеће се закључак да се та појава овамо шири у наше вријеме, свакако под утицајем говора Мостара, Чапљине и Љубушкога, а тамо је она сасвим обична.

* * *

Овдје је дата само фонетика јекаваца западнохерцеговачког подручја, а и то је, мислим, сасвим довољно да се добије тачна представа о њихову говору и о мјесту тога говора међу осталим говорима јекавске Херцеговине.

Раније је речено да ови јекавци имају четвороакценатску систему. Она је у духу централнохерцеговачке акцентуације, тј. има нај-

чешће: *сѣнбѣа*, *гдлубѣа*; *сѣновима*, *гдлубовима*; редовно је: *мѣне*, *мѣни*; *иѣбе*, *иѣби*; *чѣиѣмо*, *чѣиѣиѣ*; *жѣлѣмо*, *жѣлѣиѣ* и сл. Постојање четвороакцентске системе у говору ових јекаваца сасвим је разумљива појава. Не само да су они напустили матично јекавско подручје последице акцентских помјерања која су се извршила на нашем тлу, него су и у западнохерцеговачкој средини, такође, наишли на новију акцентуацију.

Да ови јекавци имају новију деклинацију, такође је јасно. Још док су они били у старом крају, мисли се на оне који су овамо најраније дошли, створени су формални услови за једначење датива, инструментала и локатива множине. Процес обличког изједначавања тих падежа добрим дијелом је и завршен прије њихова преласка преко ријеке Неретве. Осим тога и западнохерцеговачки икавци такође знају за овај морфолошки феномен. И у њихову говору имамо изједначене ове падеже множине, и они имају најчешће наставак *-ма*. Ово је, уосталом, једна од битних особина која говоре ових икаваца одваја од западнобосанске икавштине, а која их, опет, сврстава међу млађе говоре штокавског дијалекта. Дакле, ни са те стране говор наших јекаваца није био угрожен. Истина, ни јекавци ове зоне немају искључиво наставак *-ма* у дативу, инструменталу и локативу множине. Поред тога наставак, који је и чешћи и обичнији, још увијек се налази и на облике са уопштеним наставком *-м* у тим падежима. Тако поред:

Дјѣца се нѣзвѣла Пашићима; Ми бисмо се ругали Љубушићима (Гр.), *Рѣци Броћанима; Свѣ је он њоклонио сѣновима* (Јас.), *Дали ји кѣиулићима; Прѣдѣју ји Мосѣарѣима* (Међ.), *Пѣдвѣзѣни су са Пѣдвѣлешѣима; Кѣу ћеш с ѣиѣм ѣдвѣрницама?* (Јас.), *Пѣшли су са сјѣкирама; С ѣвијем свѣиѣовима* (Међ.), *Ишли су с кѣнѣима; Разговѣрале су са војнићима* (Гр.); *Били су у свѣиѣовима; За нашијем кѣућама* (Јас.), *За ѣиѣјем је брѣдима; Пѣсле су њо ѣдѣиѣиѣма* (Добр.), *Ено ји у Бјѣлѣићима; Били су на Слѣиѣићима* (Баћ.), *За Мосѣарскѣм врѣићима; У њиховѣм дућанима* (Гр.)

имамо и:

Не ѣриличѣи ѣѣ ѣсѣнам и дјѣвѣјкам (Гр.), *Љѣиѣиѣ је њо ѣланѣиѣнам* (Јас.), *Шѣиѣа ћѣиѣе у кућам?*, *Има вѣдѣе у локвам; Кѣу ћѣиѣе с ѣвѣцам?* (Међ.), *Била ѣиѣи је међу књѣгам* (Баћ.) као и: *У Шурманѣиѣм, ѣѣ нашиѣм жѣиѣиѣиѣм* (Међ.).

Посљедњи примјери, то је вриједно истаћи, забиљежени су од Муслимана. Изузетак је онај примјер из Баћевића. Објашњење за ову морфолошку неједнакост, која је везана за вјеру, није тешко дати. Му-

стимани су знатно раније дошли у ову херцеговачку зону од православаца. То је констатовано на првим страницама овога рада. Пошто процес уопштавања наставка *-ма* у 3, 6. и 7. падежу множине до њихова поласка у ове крајеве још није био завршен, морфолошко једначење тих падежа већ је било извршено, они су и оvdје сачували стање какво су и донијели из старог краја. Значи, и ова особина је њихова, аутохтона.

Има још једна морфолошка особина која упућује на извјесну архаичност говора Муслимана ове зоне. То су облици некадашњег инструментала множине замјеница првог и другог лица. Поред облика *нама* и *вама*, јављају се, и то знатно чешће у дат., инстр. и локат. и облици *нами* и *вами*:

Међу нами; Нами њо рѣкѹ; Нами њо ѡриѡадѡ; Нами је вакаѡи да ѡѡемо; Вами њо ѡма кѡрѡс рѣћ; Нисмо нѡ билѡ с вами; За нами је ѡсѡѡ; Ко се ѡ нами брѡнѡ? (Гр.), Живѡ међу нами; Ишли су за вами; Бѡјо је с вами (Јас.), И нами њо рѣкѹ; Кѡѡѡу нами; Хѡѡѡе к нами; Хѡѡѡе ли с нами? (Међ.).

Ја сам и на источнохерцеговачком подручју овакве облике најчешће биљежио од Муслимана, и то у Дабру и Подвележју. У монографији о говору источне Херцеговине констатује се да се овакви облици за ове падеже јављају и у писмима Херцеговаца из прошлих вјекова. Уз то, да су облици *нами* и *вами* сасвим обични у централнохерцеговачком говору и да су се „у Подвележју и Дабру... сачували под утицајем говора централне Херцеговине, са којима се ова мјеста непосредно граниче“ (СДЗБ XIV, 133). Пошто говор Муслимана на херцеговачком тлу и иначе показује доста архаичности, сигурно је да се и код наших јекаваца ту огледа архаизам, донесен из старог завичаја и сачуван до наших дана.

И на крају. Мада постоје извјесне фонетске, морфолошке и лексичке разлике између Муслимана и православаца ових западнохерцеговачких села, а тако је у цијелој Херцеговини, они имају заједничку једну од најважнијих особина — јекавизам. Не само да та особина обједињује њихов говор, него она, у исто вријеме, повезује ове западнохерцеговачке јекавске оазе са јекавским говорима источно од Неретве.

А. Пецо

Résumé

A. Peco

LES OASIS IĀKAVIENS DANS L'HERZÉGOVINE DE L'OUEST

Dans la dialectologie sebrocrate, jusqu'à nos jours, on a pensé que la Neretva en Herzégovine est la frontière entre les patois iĉkaviens et ikaviens. Les recherches, les plus récentes, constatent qu'à l'ouest de la même rivière existent des oasis iĉkaviens: ce sont les paysans musulmans et orthodoxes venus de l'Herzégovine iĉkaviens qui ont retenu la prononciation de *ě* de leurs ancêtres. L'auteur de cet article cite des caractéristiques phonétiques de mêmes oasis iĉkaviens.

